ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Α'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ «ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ»

Τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» — μαζὶ μὲ τὸν «Ἐρωτόκριτο» τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου καὶ τὴ «Βοσκοπούλα»—ἀποτελοῦν χωρὶς ἀμφιβολία ὅ,τι πιὸ ἀξιόλογο ἔχει νὰ παρουσιάση ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία, ποὺ γνώρισε μιὰ τόσο θαυμαστὴ ἄνθηση στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας.

Ὀχτὼ εἶναι τὰ κρητικὰ δραματικὰ ἔργα — ὅλα ἔμμετρα—ποὺ μᾶς ἔχουν σωθῆ ἴσαμε σήμερα: τρεῖς τραγῳδίες («Ἐρωφίλη», «Βασιλεὺς Ροδολῖνος», «Ζήνων»), τρεῖς κωμῳδίες («Στάθης», «Φορτουνᾶτος», «Κατζοῦρμπος»), ἕνα θρησκευτικὸ δρᾶμα («Θυσία τοῦ Ἀβραάμ»), καὶ ἕνα ποιμενικὸ («Γύπαρης»)[1].

Τὰ κρητικὰ αὐτὰ δράματα εἶναι βέβαια ἐπηρεασμένα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἰταλικὰ θεατρικὰ ἔργα, ἔχουν ὅμως καὶ τὸ δικό τους ἰδιαίτερο, ἑλληνικὸ χρῶμα καὶ σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις (ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ») εἶναι ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἄποψη ἀνώτερα ἀπὸ τὰ ξένα τους πρότυπα. Ἡ θέση τους στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι σημαντική, ἀφ' οὗ μάλιστα εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα λογοτεχνικὰ κείμενα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὴν Ἅλωση ἴσαμε τὸ Σολωμό. Μὰ καὶ σὰν γλωσσικὰ μνημεῖα ἔχουν ξεχωριστὴ σημασία ὄχι μονάχα γιατὶ ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἐνδιαφέρουσα παλιότερη περίοδο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, μὰ καὶ γιατὶ μᾶς παρουσιάζεται σ' αὐτὰ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ ὁλοκάθαρη λαϊκὴ γλῶσσα καλλιεργημένη καὶ ὑψωμένη σὲ ὄργανο λογοτεχνικῆς ἔκφρασης[2]. Γιὰ ὅλα αὐτὰ λοιπὸν ἡ μελέτη τους κ' ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέταση τῶν φιλολογικῶν ζητημάτων ποὺ παρουσιάζουν εἶναι ἐπιβεβλημένη καὶ μάλιστα ἐπιταχτική.

Γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη αὐτὴ τῶν κρητικῶν δραμάτων μπο-

---

[1]) Ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, ὑπάρχουν μαρτυρίες ἢ καὶ λείψανα κι' ἄλλων ἔργων τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, ποὺ μένουν ἄγνωστα στὴν ἔρευνα ἴσαμε σήμερα. Τὸ ζήτημα ὅμως αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ θέμα μιᾶς ἄλλης μας ἐργασίας.

[2]) Βλ. πρὸ πάντων D. H. Hesseling, Histoire de la littérature grecque moderne, traduite du néerlandais par N. Pernot, Paris 1924 σ. 30.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

ροῦμε νὰ ποῦμε πὼς πολλὰ ἔχουν γίνει βέβαια ἴσαμε σήμερα, μὰ πιὸ πολλὰ ἴσως μένουν ἀκόμη νὰ γίνουν. Ἡ προσοχή μας λοιπὸν ἐπιβάλλεται νὰ στραφῇ ἰδιαίτερα στὰ τελευταῖα, στὰ desiderata δηλαδὴ τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, ποὺ τὴν ἄρχισε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας καὶ τὴ θεμέλιωσε ἐπιστημονικὰ ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης. Ἂς τὰ δοῦμε ἕνα-ἕνα μὲ τὴ σειρά τους.

Τὸ πρῶτο βέβαια ποὺ χρειάζεται εἶναι ν᾽ ἀποχτήσωμε ἐκδόσεις ὅλων τῶν κειμένων καὶ μάλιστα καλές, ποὺ ν᾽ ἀνταποκρίνωνται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς κριτικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Τέτοιες ἔχομε ὡς τώρα μονάχα τοῦ «Φορτουνάτου»[3] καὶ τῆς «Ἐρωφίλης»[4] (ἀπὸ τὸ Στ. Ξανθουδίδη), τοῦ «Γύπαρη» (ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ)[5] καὶ τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ» (ἀπὸ τὸ Γ. Μέγα)[6]. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ «Ζήνωνος» καὶ τοῦ «Στάθη» ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα[7] δὲν ἱκανοποιοῦν πιά, ὅπως μαρτυροῦν κ᾽ οἱ πολλὲς διορθώσεις ποὺ ἔχουν δημοσιευτῆ σ᾽ αὐτές[8], καὶ γι᾽ αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ δημοσιευτοῦν οἱ νέες ἐκδόσεις τῶν δυὸ αὐτῶν δραμάτων, ποὺ εἶχε προλάβει νὰ ἑτοιμάσῃ εὐτυχῶς, μὲ τὴ γνωστή του εὐσυνειδησία, ὁ μεγάλος Κρητικὸς ἐπιστήμονας Στέφανος Ξανθουδίδης[9]. Τέλος, μᾶς λείπουν ἐντελῶς ἐκδόσεις τῆς τραγῳδίας «Βασιλεὺς

---

[3]) Μ ά ρ κ ο υ Ἀ ν τ ω ν ί ο υ Φ ω σ κ ό λ ο υ (1669), Φορτουνᾶτος, Κωμῳδία ἀνέκδοτος τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ αὐτογράφου τοῦ ποιητοῦ ἐκδιδομένη ὑπὸ Σ τ ε φ ά ν ο υ Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», ἐν Ἀθήναις 1922.

[4]) Ἐρωφίλη, τραγῳδία Γ ε ω ρ γ ί ο υ Χ ο ρ τ ά τ ζ η (1600) ἐκδιδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ᾽ εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Athen 1928 [=Texte und Forschungen der Byzantinisch-Neugriechischen Philologie Nr. 9].

[5]) Γύπαρις, κρητικὸν δρᾶμα. Πηγαὶ - Κείμενον ὑπὸ Ἐ μ μ α ν ο υ ὴ λ Κ ρ ι α ρ ᾶ, Athen 1940 (=στὴν ἴδια σειρὰ ἀριθ. 39).

[6]) Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Κριτικὴ ἔκδοσις Γ. Μ έ γ α. (Ἀθῆναι 1943).

[7]) Κ. Ν. Σ ά θ α, Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων, ἐν Βενετίᾳ 1879 σ. 1 — 102 καὶ 103 — 176 (πρβλ. καὶ προλεγόμενα σ. ιδ΄—κ΄ καὶ κ΄—κστ΄).

[8]) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Διορθωτικὰ εἰς τὰ κρητικὰ δράματα, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 (1921) σ. 66—71 καὶ 71—75.— Σ τ. Δ ε ι ν ά κ η, ἀνακοίνωση στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία, «Ἀθηνᾶ» τόμ. 35 (1923) σ. 244.—Μ α ν ό λ η Κ ρ ι α ρ ᾶ, Διορθώσεις εἰς τὸν Στάθην τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου Σάθα, ΕΕΒΣ τόμ. 9 (1932) σ. 366—376.—Γ ε ω ρ γ. Ἰ. Κ ο υ ρ μ ο ύ λ η, Ποικίλα Φιλολογικά. Α΄. Διορθωτικὰ εἰς τὸ «Κρητικὸν Θέατρον», «Κρητικαὶ Μελέται» τόμ. Α΄. (1933) σ. 224—226 καὶ 226—228.—Μ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Κριτικὰ καὶ γραμματικὰ εἰς τὸ Κρητικὸν Θέατρον, «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 12 (1936) σ. 50—57 καὶ 57—60.

[9]) Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς βρίσκονται ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Ξανθουδίδη,

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

Ροδολῖνος» τοῦ Ρεθεμνιώτη ποιητῆ Ἰω. Ἀνδρ. Τρωίλου, ποὺ ἡ μόνη της ἔκδοση τοῦ 1647 ἦταν χαμένη γιὰ αἰῶνες καὶ μόλις τελευταῖα ἀνακαλύφτηκε ἕνα μοναδικό της ἀντίτυπο ποὺ διατηρεῖται σήμερα στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη [10], καὶ τῆς κωμῳδίας «Κατζοῦρμπος», ποὺ βρέθηκε ἐπίσης τὰ τελευταῖα χρόνια σ᾽ ἕνα χειρόγραφο ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία, ποὺ ὑπάρχει σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη [11]. Εὐτυχῶς ἔκδοση τοῦ «Ροδολίνου» (μὲ εἰσαγωγὴ μάλιστα πλατειὰ) βρίσκεται ἐπίσης στὰ κατάλοιπα τοῦ Ξανθουδίδη καὶ ἔκδοση τοῦ «Κατζούρμπου» ἔχει ἑτοιμαστῆ ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ. Πρέπει ὅμως κ᾽ οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς νὰ τυπωθοῦν τὸ γρηγορώτερο, γιατὶ τὰ δυὸ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ ἔργα εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα κι᾽ ἀμελέτητα.

Ἔπειτα χρειάζεται νὰ ξεκαθαριστοῦν τὰ δυὸ πρωταρχικὰ ζητήματα, δηλαδὴ τὸ ζήτημα τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας, γιὰ ὅσα ἔργα δὲν ἔχουν ἀκόμη ξεκαθαριστῆ. Τέτοια ἔργα εἶναι ὁ «Γύπαρης» κι᾽ ὁ «Στάθης», ποὺ δὲν ξέρομε οὔτε τὸν ποιητή τους, οὔτε τὴ χρονολογία τους. Μὰ καὶ τοῦ «Ζήνωνα» μᾶς εἶναι ἄγνωστος ὁ ποιητὴς μονάχα [12]. Τὰ χρονικὰ ὅρια πάλι τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐρωφίλης» (1581-1637) εἶναι πολὺ πλατειὰ καὶ χρειάζεται νὰ περιοριστοῦν. Γίνεται ἐπίσης συζήτηση, χωρὶς καὶ νὰ ἔχη ἀκόμη λυθῆ τὸ ζήτημα ὁριστικά, ἂν ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ» εἶναι γραμμένη ἢ ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν

ποὺ εἶναι σήμερα στὰ χέρια τοῦ καθηγητῆ Ἰω. Καλιτσουνάκη. Ὁ Ξανθουδίδης ἔχει καταρτίσει τὸ κείμενο, λείπει ὅμως τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ γι᾽ αὐτὸ χρειάζεται νὰ γίνῃ ἀρκετὴ συμπληρωματικὴ ἐργασία.

[10]) Βλ. G. C. Lowe, The Rhodolinos of Joannes Andreas Troïlos, «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου», ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 190—198.

[11]) Βλ. L. N. Politis, Un manuscrit céphalonien de «Ghyparis» contenant aussi une comédie crétoise inédite, «Actes du IIIme Congrès International d'Études Byzantines (Session d'Athènes, Octobre 1930) édités par les soins de Anast. L. Orlandos....», Athènes 1932 σ. 92—93. Πρβλ. καὶ ἀνακοίνωση τοῦ N. Ἀνδριώτη στὴν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 41 (1929) σ. 260—261.

[12]) Ὁ Στ. Ξανθουδίδης («Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 [1921] σ. 66—67) διατύπωσε τὴν εἰκασία πὼς ποιητὴς τοῦ «Ζήνωνα» εἶναι ὁ Ρεθεμνιώτης Φραγκιᾶς Καλομάτης, γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει ὁ Μπουνιαλῆς (Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἐν Τεργέστῃ 1908 σ. 588 στ. 23—24) πὼς *«ἔβγαλε τὴ Τῆνο»*, ποὺ ὁ Ξανθουδίδης διορθώνει σὲ *«ἔβγαλε τὸ Ζῆνο»*. Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιβεβαιωθῆ ἀπὸ πουθενά. Παρατηροῦμε ἐδῶ πρόχειρα πὼς ὁ Μπουνιαλῆς γράφει τὸ ἴδιο κι᾽ ἀλλοῦ (ὅ. π. σ. 566 στ. 7) *«ἂς κλάψουν ὅλα τὰ νησιά, Τσιρίγο μὲ τὴ Τῆνο»*, ὅπου βέβαια δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σωστὴ παράδοση τοῦ χωρίου, ἑπομένως ἡ παραπάνω διόρθωση τοῦ Ξανθουδίδη κλονίζεται κάπως.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

ποιητὴ τοῦ «Ἐρωτόκριτου», τὸν Κορνάρο[13], καὶ πότε[14]· τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν «Κατζοῦρμπο» προβάλλει τὸ ζήτημα, ἂν εἶναι κι᾽ αὐτὸς ἔργο τοῦ Γ. Χορτάτζη, τοῦ ποιητῆ τῆς «Ἐρωφίλης». Ἀσφαλῶς ἡ ἔρευνα θὰ ἔχη νὰ κερδίση πολλά, ἂν διαφωτιστοῦν τὰ βασικὰ αὐτὰ ζητήματα.

Μὰ κοντὰ στὰ δυὸ αὐτὰ ζητήματα πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν ὕστερα κ᾽ ἡ γλῶσσα, ἡ στιχουργία, ἡ ὑπόθεση, τὰ πρόσωπα κλπ. τοῦ κάθε ἔργου καὶ νὰ γίνουν διάφορες παρατηρήσεις γιὰ πολλὰ ἄλλα λεπτομερειακὰ ζητήματα. Αὐτὸ ἔχει γίνει λίγο ἢ πολὺ γιὰ τὰ δημοσιευμένα ἔργα, ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τους[15] ἢ κι᾽ ἀπὸ ἄλλους[16], καὶ μικρὲς μονάχα συμπληρώσεις μένουν νὰ γίνουν. Χρειάζεται ὅμως νὰ γίνῃ τὸ ἴδιο ὁπωσδήποτε καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἀνέκδοτα («Ροδολῖνο» καὶ «Κατζοῦρμπο»), νὰ γραφτῇ δηλ. συστηματικὴ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξιλόγιο, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ «Ζήνωνα» καὶ τὸ «Στάθη», ποὺ ὁ Ξανθουδίδης μᾶς ἔχει ἀφήσει μονάχα τὰ κείμενά τους.

Δυσκολώτερο ζήτημα, πρωταρχικῆς ὅμως ἐπίσης σημασίας, εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν. Παλιότερα ἔχει ἐξεταστῆ τὸ βασικὸ ἰταλικὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης» (ἡ «Orbeche» τοῦ G. B. Giraldi, 1547)[17]· ὑποδείχτηκε ἐπίσης—χωρὶς νὰ γίνῃ εἰδικώτερη ἐξέταση—τὸ λατινικὸ πρό-

---

[13]) Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ διατύπωσε πρῶτος ὁ Στ. Ξανθουδίδης στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μεγάλης ἔκδοσης τοῦ Ἐρωτοκρίτου (Ἡράκλειο 1915) σ. CXX· Τελευταῖα τὴν ἀντίκρουσε ὁ Γ. Μέγας στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσης τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ» σ. 35—41.

[14]) Γιὰ τὸ πολύπλοκο ζήτημα τῆς χρονολόγησης τῆς «Θυσίας» καὶ τῆς χρονικῆς τοποθέτησής της πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο» βλ. Γ. Μέγα, ὅ. π., σ. 11—14 καὶ 42—43 καὶ Γεωργίου Θ. Ζώρα, Περὶ τὰς πηγὰς τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», ἐν Ἀθήναις 1945 σ. 95 κ.ἑξ.

[15]) Βλ. τις παραπάνω σημειώσεις ἀριθ. 3 — 6. Πρβλ. καὶ τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Γ. Μέγα, Κείμενον καὶ γλῶσσα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ «Νέα Ἑστία» τόμ. 39 (1946) σ. 528—536 καὶ 596—604.

[16]) Πρβλ. (γιὰ τὴν «Ἐρωφίλη») Μ. Κριαρᾶ, Μελετήματα εἰς τὴν «Ἐρωφίλην» τοῦ Χορτάτζη ΕΕΒΣ τόμ. 11 (1935) σ. 239—281 καὶ (γιὰ τὸ «Φορτουνᾶτο») Γ. Ν. Χατζιδάκι, Σημειώσεις εἰς Φορτουνᾶτον, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς» Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἔτ. Α΄ (1927) σ. 21—34 καὶ Μ. Κριαρᾶ, Ἡ κρητικὴ κωμῳδία «Φορτουνᾶτος» τοῦ Μάρκου Φωσκόλου (Ἀνάλυση καὶ παρατηρήσεις), «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1935 σ. 131—149.

[17]) C. Bursian, Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta. Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italiänischen Litteratur (=Abhandlungen der philologisch—historischen Klasse der kõnigl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Band V), Leipzig 1870 σ. 547—635. Γιὰ τὶς πηγὲς τῶν χορικῶν τῆς Ἐρωφίλης βλ. καὶ Στυλ. Δεινάκη, Αἱ πηγαὶ τῆς Ἐρωφίλης, «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Α΄ (1912) σ. 435—447.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

τυπο τοῦ «Ζήνωνα» (ὁ «Zeno» τοῦ Ἄγγλου Ἰησουίτη Jos. Simonis, 1648)[18]. Τελευταῖα βρέθηκαν κ' ἐξετάστηκαν καλύτερα τὸ πρότυπο τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ» (ὁ «Isach» τοῦ Ἰταλοῦ L. Groto, 1586)[19] κ' οἱ πηγὲς τοῦ «Γύπαρη»[20]· σημειώθηκε ἐπίσης τὸ πρότυπο τοῦ «Ροδολίνου» (ὁ «Torrismondo» τοῦ Torquato Tasso, 1587)[21]. Καμμιᾶς ὅμως ἀπὸ τὶς τρεῖς κωμῳδίες δὲν ἔχει βρεθῆ ἀκόμη τὸ ἀναμφισβήτητο πρότυπο, οὔτε ἔχει γίνει καμμιὰ εἰδικὴ ἔρευνα[22]. Κι' ὅμως ἡ λύση τοῦ ζητήματος τῶν πηγῶν, ὅσο κι' ἂν πολλοὶ τὸ νομίζουν ματαιοπονία ἢ θεωροῦν ἐπισφαλῆ τὰ συμπεράσματα τῆς σχετικῆς ἔρευνας, εἶναι ἀπαραίτητη, γιατὶ μονάχα ὅταν μπορέσωμε νὰ διαπιστώσωμε τὴν τυχὸν σχέση ἑνὸς ἔργου πρὸς ἄλλα ξένα, ποὺ ἀναμφισβήτητα τοῦ χρησίμεψαν σὰν πρότυπα, τότε μονάχα θὰ κατορθώσωμε νὰ ἐκτιμήσωμε δίκαια τὴν πραγματικὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Διαφορετικὰ κινδυνεύει νὰ πέσωμε σὲ αὐθαίρετους ὑποκειμενισμούς, ἐκθειάζοντας π.χ. σὰν πρωτότυπο ὅ,τι δὲν εἶναι παρὰ ἁπλῆ μίμηση κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ παραβλέποντας τὰ σημεῖα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔργου ἀπέναντι τοῦ προτύπου του. Πρέπει λοιπὸν πρῶτα νὰ ὁλοκληρώσωμε τὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν, γιὰ νὰ μπορέσωμε ἔτσι — καὶ μονάχα ἔτσι — νὰ προχωρήσωμε στὸ λεπτότερο, μὰ κι' οὐσιαστικώτερο ζήτημα, στὴν αἰσθητικὴ ἐξέταση καὶ ἐκτίμηση τοῦ καθενὸς ἔργου. Δυστυχῶς στὸ ζήτημα αὐτὸ βρισκόμαστε ἀκόμη τόσο πίσω, ποὺ εἶναι ἴσως πρόωρο ἀκόμη καὶ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσωμε σήμερα, μιὰ ποὺ δὲν ἔχομε ἀκόμη τελειώσει μὲ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω. Σταματοῦμε λοιπὸν

---

[18]) Κ. Ν. Σ ά θ α, Κρητικὸν Θέατρον, ἐν Βενετίᾳ 1879 σ. ιε'—κ'.

[19]) J o h n M a v r o g o r d a t o, The Greek Drama in Crete in the seventeenth Century. A Postscript, «Journal of Hellenic Studies» vol. XLVIII (1938) σ. 243—246 καὶ Γ ε ω ρ γ ί ο υ Θ. Ζ ώ ρ α, Περὶ τὰς πηγὰς τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», ἐν Ἀθήναις 1945. Πρβλ. καὶ Γ. Μ έ γ α, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ σ. 83—91.

[20]) Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Γύπαρις, κρητικὸν δρᾶμα. Πηγαὶ - Κείμενον, Athen 1940 σ. 1—126.

[21]) Ἠ λ ί α Π. Β ο υ τ ι ε ρ ί δ η, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000—1930), Ἀθήνα 1933 σ. 221—223. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ πὼς κι' ὁ Ξανθουδίδης στὴν ἀνέκδοτη εἰσαγωγή του στὸ «Ροδολῖνο», γραμμένη ἀπὸ τὸ 1928, ἀναφέρει τὸν «Torrismondo» σὰν πρότυπο τοῦ «Ροδολίνου».

[22]) Μονάχα ὁ Κ. Ν. Σ ά θ α ς, Κρητικὸν Θέατρον σ. κα'—κγ' ὑπόδειξε σὰν πιθανὰ πρότυπα τοῦ «Στάθη» τὶς κωμῳδίες «Il Fedele» τοῦ L. Pasqualigo (1576), «Zingana» τοῦ G. A. Giancarli (α' ἔκδοση 1545) καὶ «Il Travaglia» τοῦ Andr. Calmo (1556) κι' ὁ Ἠ λ. Π. Β ο υ τ ι ε ρ ί δ η ς, ὅ.π. σ. 225 σημείωσε τὴν ὁμοιότητα τοῦ «Στάθη» καὶ τοῦ «Φορτουνάτου» πρὸς τὴν κωμῳδία «I Suppositi» τοῦ Lod. Ariosto (1509). Οἱ εἰκασίες ὅμως αὐτὲς ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἐπιβεβαίωση, ὕστερα ἀπὸ αὐστηρὸ ἔλεγχο.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

ἀναγκαστικὰ στὸ τελευταῖο ζήτημα ποὺ θίξαμε, στὸ ζήτημα τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας τῶν πηγῶν.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι δυσκολώτατο. Ἡ ἀναζήτηση κ' ἡ ἀνεύρεση τοῦ ξένου πρωτύπου—ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ μὴν ὑπάρχῃ — ἑνὸς ἔργου προϋποθέτει βέβαια ἀπαραίτητα γνώση ξένων λογοτεχνιῶν κ' ἐρευνητικότητα ὄχι τυχαία. Μὰ καὶ μ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἐφόδια δὲν εἶναι πάντα ἐξασφαλισμένη ἡ ἐπιτυχία, γιατὶ αὐτὴ τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι καρπὸς μιᾶς καλότυχης σύμπτωσης κι' ὄχι τῆς ἐπίμονης, τῆς ad hoc ἀναζήτησης. Τὸ πρᾶμα εἶναι μάλιστα ἀκόμη δυσκολώτερο ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου πολὺ λίγα βιβλία εἰδικὰ μπορεῖ νὰ βρῇ κανεὶς γιὰ νὰ τὸν βοηθήσουν στὴν ἔρευνα. Μὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τοῦ προτύπου ἡ ἐργασία δὲν τελειώνει. Χρειάζεται ἀκόμη ἐπίμονη λεπτομερειακὴ ἐξέταση γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ μερικώτερες ὁμοιότητες, μὰ κ' οἱ τυχὸν διαφορὲς τῶν δυὸ ἔργων, πρὸ παντὸς ὅμως σωστὴ μέθοδος καὶ λεπτὸ φιλολογικὸ αἰσθητήριο, ποὺ νὰ ξεχωρίζῃ τὶς πραγματικὲς κι' ἀναμφισβήτητες ἀντιστοιχίες ἀπὸ τὶς φαινομενικὲς καὶ τὶς τυχαῖες.

Μιὰ ἄλλη ὅμως παρόμοιας φύσης, εὐκολώτερη, μὰ ὄχι γι' αὐτὸ καὶ λιγώτερο χρήσιμη ἐργασία — καὶ τὴ χρησιμότητα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔχει σκοπὸ νὰ ὑποδείξῃ ἡ μελέτη αὐτὴ — θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ πάνω στὰ ἔργα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καὶ νὰ προωθήσῃ σημαντικά, καθὼς πιστεύω, τὴν ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ τὴ συγκριτικὴ ἔρευνα ὄχι ἀνάμεσα στὰ ἔργα αὐτὰ καὶ στὰ τυχὸν ξένα τους πρότυπα, μὰ ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ ἑλληνικὰ ἔργα μεταξύ τους. Τέτοια ἐργασία δὲν ἔχει γίνει σχεδὸν καθόλου ἴσαμε σήμερα. Μονάχα ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης σκέφτηκε πολὺ σωστὰ νὰ συγκρίνῃ τὸν «Ἐρωτόκριτο» μὲ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ» καὶ μὲ τὴν «Ἐρωφίλη» κ' ἔβγαλε ἀπὸ τὴ σύγκριση αὐτὴ δυὸ ἀξιόλογα συμπεράσματα: πὼς ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ» εἶναι ἴσως ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτόκριτου», καθὼς δείχνουν οἱ πολλοὶ κοινοὶ στίχοι ποὺ ἀπαντοῦν στὰ δυὸ ἔργα[23], καὶ πὼς ἡ «Ἐρωφίλη» «ἐπέδρασε πολὺ ἐπὶ τοῦ Κορνάρου εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, μάλιστα δὲ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ μύθου»[24]. Κι' ὁ Στ. Δεινάκης ἐπίσης σύγκρινε τρία χωρία τοῦ «Φορτουνάτου» πρὸς ἀντίστοιχα τῆς «Ἐρωφίλης»[25]. Κανεὶς ὅμως, ὅσο ξέρω, δὲν ὑπόδειξε, οὔτε τόνισε ξεχωριστὰ τὴ σκοπιμότητα μιᾶς τέτοιας ἐργασίας. Κι'

---

[23]) Στεφ. Ξανθουδίδου; Ἐρωτόκριτος, ἔκδοσις κριτικὴ κλπ. Ἡράκλειον 1915 σ. CXVIII—CXX.

[24]) Τοῦ ἰδιου, ὅ.π. σ. CXXIV—CXXVI.

[25]) Βλ. ἀνακοίνωσή του στὴν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 36 (1924) σ. 316—317.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

ὅμως ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐπιβάλλεται πρῶτα-πρῶτα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράματα : Ἀφοῦ δεχόμαστε πὼς οἱ Κρητικοὶ ποιητὲς γνώριζαν καὶ μιμήθηκαν ξένα, ἰταλικὰ ἔργα, εἶναι ἀκόμη πιὸ εὔλογο νὰ δεχτοῦμε πὼς θὰ γνώριζαν, ἀκόμη καλύτερα μάλιστα, τὰ ἴδια τὰ ἑλληνικὰ ἔργα, ποὺ εἶχαν γραφτῆ στὸ νησί τους καὶ στὴν ἐποχή τους καὶ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπηρεάστηκαν λίγο ἢ πολὺ κι' ἀπ' αὐτά. Τί φυσικώτερο λοιπὸν ἀπὸ τὸ νὰ στρέψωμε τὴν προσοχή μας στὰ ἴδια τὰ ἑλληνικὰ ἔργα καὶ νὰ ἐξετάσωμε τὶς τυχὸν σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀναμεταξύ τους ;

Οἱ ὠφέλειες, ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψουν ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐξέταση, δὲ θὰ εἶναι οὔτε λίγες, οὔτε ἀσήμαντες. Πρῶτα-πρῶτα δὲν ἀποκλείεται γιὰ ὅσα ἔργα δὲν ξέρομε τὸν ποιητή τους νὰ μπορέσωμε νὰ τὸν ὁρίσωμε, ἂν ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα μᾶς ὁδηγήση στὴν ἀπόδοση ἑνὸς ἔργου ἀνώνυμου ποιητῆ σὲ γνωστὸ ποιητὴ ἄλλου ἔργου (πρβλ. π.χ. τὴν περίπτωση τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ»)· μὰ καὶ τοὺς ἀνώνυμους ποιητὲς δυὸ διαφορετικῶν ἔργων ἂν μπορέσωμε νὰ ταυτίσωμε ἢ ἀντίθετα ἂν πειθαναγκαστοῦμε ἀπὸ τὴν ἔρευνα ν' ἀποκλείσωμε τὸν ταυτισμό τους, καὶ πάλι τὸ κέρδος δὲ θὰ εἶναι μικρό. Ἔπειτα μπορεῖ νὰ βοηθηθοῦμε στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση ἑνὸς ἔργου, ἂν διαπιστωθῆ πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ ἢ ἔχει ἐπηρεαστῆ ἢ ἀντίθετα ἔχει ἐπηρεάσει ἕνα ἄλλο ἔργο, ποὺ ἡ χρονολογία του μᾶς εἶναι γνωστή. Μὰ κ' ἡ πραγματικὴ αἰσθητικὴ ἀξία τοῦ καθενὸς ἔργου μονάχα ἀπὸ μιὰ τέτοια σύγκριση πρὸς ἄλλα ὁμοειδῆ καὶ σύγχρονά του θὰ γίνη δυνατὸ νὰ ἐκτιμηθῆ καλύτερα καὶ σωστότερα, γιατὶ μόνο ἔτσι θὰ ξεχωρίσουν καθαρώτερα κ' οἱ ἀδυναμίες του, ὅπου ὑπάρχουν, καθὼς καὶ τὰ σημεῖα τῆς ὑπεροχῆς του. Δὲν εἶναι λίγα ἐπίσης τὰ λεπτομερειακώτερα ζητήματα, ποὺ μπορεῖ νὰ διαφωτίση μιὰ τέτοια σύγκριση, ὅπως π.χ. τῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου, τῆς ἑρμηνείας δύσκολων χωρίων, μὰ καὶ τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἄρτιας ἢ ὄχι παράδοσης τοῦ ἔργου. Τέλος, ἡ ἐξέταση αὐτὴ θὰ διευκολύνη πολὺ καὶ τὴν ἄλλη γενικώτερη συγκριτικὴ ἔρευνα τῶν ἑλληνικῶν ἔργων πρὸς τὰ ξένα, γιατί, ὅταν ξεκαθαρίσωμε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τοὺς κοινοὺς τόπους τῶν κρητικῶν δραματικῶν ἔργων, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ ἰδιαίτερα χαραχτηριστικὰ τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά, θὰ προφυλαχτοῦμε ἀπὸ ἐπισφαλεῖς συσχετισμοὺς καὶ θὰ ὁδηγηθοῦμε ἀσφαλέστερα στὴν ἀναζήτηση τῶν ἀληθινῶν προτύπων.

Εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβήτητη ἡ ἀξία τῆς συγκριτικῆς αὐτῆς ἐργασίας, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλως τε δύσκολο νὰ γίνη, γιατὶ δὲ χρειάζεται νὰ ἔχωμε παρὰ μονάχα τὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ μιὰ γενικὴ κατατόπιση στὰ ζητήματα τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας. Ἐννοεῖται πὼς ἡ σύγκριση, γιὰ νὰ εἶναι γόνιμη, δὲν πρέπει νὰ περιοριστῆ μονάχα στὴν ὑπόθεση, στὰ ἀντίστοιχα πρόσωπα καὶ στὰ παράλληλα χωρία, μὰ νὰ περιλάβη

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family.

καὶ τὰ μερικώτερα παράλληλα ἐπεισόδια καὶ σκηνές, τὴν πλοκή, τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ θεατρικὴ οἰκονονομία, τὴ γλῶσσα, τὸ ὕφος, τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν ἔργων ποὺ θὰ συγκριθοῦν. Σκοπός της πρέπει νὰ εἶναι νὰ διαπιστώση ὄχι μονάχα τὶς ὁμοιότητες, μὰ καὶ τὶς διαφορές, ὅπου βρεθοῦν νὰ ὑπάρχουν, γιατὶ κ᾽ οἱ διαφορὲς εἶναι διδαχτικές.

Ὅσο γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ταιριάζει νὰ συγκριθοῦν ἀναμεταξύ τους, πιστεύω πὼς πρὸ πάντων πρέπει νὰ συγκρίνωμε τὰ ὁμοειδῆ ἔργα, δηλαδὴ τὶς τραγῳδίες χωριστὰ καὶ τὶς κωμῳδίες πάλι χωριστά. Ξεκινώντας λοιπὸν ἀπ᾽ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ κι᾽ ἀπὸ τὶς σκέψεις ποὺ διατυπώθηκαν παραπάνω, ἑτοίμασα μιὰ τέτοια συγκριτικὴ ἐργασία ἀνάμεσα στὶς τρεῖς κρητικὲς κωμῳδίες («Στάθη», «Κατζοῦρμπο» καὶ «Φορτουνᾶτο»), ποὺ εἶναι κ᾽ οἱ λιγώτερο μελετημένες[26] καί, καθὼς εἴπαμε παραπάνω, δὲν ἔχουν ἀκόμη βρεθῆ τὰ συγκεκριμένα τους πρότυπα. Τὴν ἐργασία αὐτὴ δὲ μπορῶ ἀκόμη νὰ τὴ δώσω στὴ δημοσιότητα, γιατὶ πρέπει νὰ περιμένω καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ «Κατζούρμπου» ἀπὸ τὸν Ἐ. Κριαρᾶ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω καὶ τὰ δικά του συμπεράσματα γιὰ ὡρισμένα βασικὰ ζητήματα (τῆς χρονολογίας, τοῦ ποιητῆ κλπ.) τοῦ ἔργου αὐτοῦ, γιὰ τὰ ὁποῖα, παρ᾽ ὅλο ποὺ ἐκεῖνος ἔθεσε πρόθυμα στὴ διάθεσή μου τὸ κείμενό του, ὅπως τὸ ἔχει καταρτίσει, δὲν ταιριάζει βέβαια νὰ πρωτομιλήσω ἐγώ. Γι᾽ αὐτὸ θ᾽ ἀσχοληθῶ παρακάτω μὲ μιὰ μονάχα ἀπὸ τὶς τρεῖς κωμῳδίες, τὸ «Στάθη», ἐξετάζοντας τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής του. Νομίζω πὼς κ᾽ ἡ ἐξέταση αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δείξη πὼς μποροῦμε, μὲ τὴ βοήθεια κυρίως τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἀναμεταξύ τους, νὰ φτάσωμε σὲ συμπεράσματα ποὺ προάγουν τὴν ἔρευνα.

---

[26]) Μονάχα ὁ Σ. Δ ε ι ν ά κ η ς εἶχε κάμει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία «Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἰταλικῆς κωμῳδίας τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος ἐπὶ τῶν κρητικῶν κωμῳδιῶν», ποὺ περίληψή της, συντομώτατη δυστυχῶς, βρίσκεται δημοσιευμένη στὴν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 36 (1924) σ. 316. Ἀπ᾽ αὐτὴν μαθαίνομε μονάχα πὼς ὁ Δεινάκης ὑποστήριζε πὼς «οἱ κύριοι χαρακτῆρες τῆς ἰταλικῆς κωμῳδίας εὑρίσκονται καὶ εἰς τὰς κρητικάς». Μὰ γιὰ ὅσα ἀναφέρονται παρακάτω σὰν «κύριοι χαρακτῆρες» θὰ εἶχε κανεὶς σοβαρὲς ἀντιρρήσεις, ποὺ πείθουν πὼς ὁ προσεκτικὸς κατὰ τὰ ἄλλα ἐρευνητὴς δὲν εἶχε ἐξετάσει ὅσο ἔπρεπε τὸ ζήτημα. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Δεινάκη θὰ συζητηθοῦν στὴν παραπάνω ἐργασία μου.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

Β΄. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΚΩΜΩΔΙΑ «ΣΤΑΘΗΣ» ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ

Ἡ κρητικὴ κωμῳδία «Στάθης», ὅπως τὴν ἐτιτλοφόρησε ὁ ἐκδότης της Σάθας—στὸ χειρόγραφο βρίσκεται ἀνεπίγραφη καὶ δίχως τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ της—μᾶς ἔχει παραδοθῆ μονάχα μὲ ἕνα χειρόγραφο τῆς Βενετιᾶς, ποὺ ἀπαρτίζει, μαζὶ μ᾽ ἄλλα, τὸν πολύτιμο Νανιανὸ κώδικα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (cl. XI, cod. XIX, 92 φύλλ. 180—207) τὸ γνωστὸ καὶ γιὰ τ᾽ ἄλλα κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ποὺ περιέχει. Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὴν ἐξέδωκε ὁ Σάθας τὸ 1879 [27].

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πράξεις καὶ 1240 δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους στίχους. Στὰ ἐνδιάμεσα τῶν πράξεων ὑπάρχουν δυὸ ἰντερμέδια ἄσχετα μὲ τὴν ὑπόθεσή του. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται σὲ μιὰ μονομαχία Χριστιανῶν καὶ Τούρκων πολεμιστῶν καὶ τὸ δεύτερο σ᾽ ἕνα ἐπεισόδιο τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ «Στάθη» εἶναι μὲ δυὸ λόγια ἡ παρακάτω: Ὁ Στάθης, ποὺ ἔχει ἐγκατασταθῆ πρὶν ἀπὸ κάμποσα χρόνια καὶ ζῇ στὸ Κάστρο τῆς Κρήτης, θέλει νὰ παντρέψῃ τὴν κόρη του τὴ Φαίδρα μὲ τὸ γέρο μὰ πλούσιο Ντοτόρο, ἐνῷ τὴν ἀγαπᾷ ὁ νέος Πάμφιλος. Ἡ Φαίδρα ὅμως ἐναντιώνεται στὸ γάμο, γιατὶ ἀγαπᾷ κρυφὰ τὸ Χρύσιππο, νέο ποὺ ἔχει ἔρθει ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὸ Κάστρο γιὰ νὰ σπουδάσῃ. Μὰ ὁ Χρύσιππος πάλι εἶναι ἐρωτευμένος καὶ προξενεύεται μὲ τὴ Λαμπροῦσα, κόρη τοῦ Ντοτόρου, καὶ ἄδικα τὸν ὑποπτεύεται ὁ Στάθης πὼς ἔχει σχέσεις μὲ τὴν κόρη του καὶ τὸν καταγγέλνει. Μὲ τὸν ἐρχομὸ στὸ τέλος τοῦ θετοῦ πατέρα του, τοῦ Γαβρήλη, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, φανερώνεται πὼς ὁ Χρύσιππος εἶναι γιὸς τοῦ Στάθη, ποὺ τοῦ τὸν εἶχαν ἁρπάξει οἱ κουρσάροι μικρό. Ἔτσι ὁ Χρύσιππος παίρνει γυναῖκα τὴ Λαμπροῦσα κ᾽ ἡ Φαίδρα, ἡ ἀδερφή του, ποὺ δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ τὴν πάρῃ πιὰ ὁ Ντοτόρος, ἀφοῦ ἔκαμε γαμπρό του τὸν ἀδερφό της, παντρεύεται τὸν Πάμφιλο.

Καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ περίληψη, ἡ ὑπόθεση τοῦ «Στάθη» εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκη. Πιὸ ἁπλές, μὰ καὶ μὲ περισσότερες ὁμοιότητες ἀναμεταξύ τους, εἶναι οἱ ὑποθέσεις τῶν δυὸ ἄλλων κρητικῶν κωμῳδιῶν, τοῦ «Φορτουνάτου» καὶ τοῦ «Κατζούρμπου». Σ᾽ αὐτὲς ἔχομε ἕνα μονάχα ζευγάρι νέων ἐρωτευμένων (Φορτουνᾶτος-Πετρονέλλα, Νικολὸς-Κασσάντρα), ποὺ τὴν ἕνωσή τους τὴ δυσκολεύει ὁ γέρος ἀντεραστὴς τῆς κόρης (Λούρας στὸ «Φορτουνᾶτο», Ἀρμένης

---

[27]) Κ. Ν. Σ ά θ α, Κρητικὸν Θέατρον σ. 103—176 (βλ. καὶ προλεγόμενα σ. κ΄—κστ΄).

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

στὸν «Κατζοῦρμπο»), ποὺ ἡ μητέρα της τὸν προτιμᾷ γιὰ τὰ πλούτη του, στὸ τέλος ὅμως φανερώνεται πὼς εἶναι πατέρας τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ζευγάρι (τοῦ νέου στὸ «Φορτουνᾶτο», τῆς νέας στὸν «Κατζοῦρμπο») καὶ τότε φυσικὰ αὐτὸς ὑποχωρεῖ καὶ δίδει τὴ συγκατάθεσή του γιὰ τὴν ἕνωση τῶν δυὸ νέων. Στὸ «Στάθη» ἔχομε δυὸ ζευγάρια (Χρύσιππος-Λαμπροῦσα καὶ Πάμφιλος-Φαίδρα) κι᾽ ὁ ρόλος τοῦ γέρου ἀντεραστῆ καὶ πατέρα τοῦ χαμένου παιδιοῦ δὲν εἶναι συγκεντρωμένος σ᾽ ἕνα, μὰ μοιρασμένος σὲ δυὸ πρόσωπα (τὸ Ντοτόρο καὶ τὸ Στάθη), ποὺ ὁ πρῶτος εἶναι πατέρας τῆς πρώτης νέας κι᾽ ὁ δεύτερος πατέρας τοῦ ἀγαπημένου της, καθὼς καὶ τῆς ἄλλης νέας· ἀντίθετα λείπουν ἐντελῶς ἡ φιλάργυρη μητέρα τῆς νέας κ᾽ ἡ ὑπηρέτριά της· τὰ πράματα περιπλέκονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς Φαίδρας ὄχι γιὰ τὸν Πάμφιλο, ποὺ τὴν ἀγαπᾷ, μὰ γιὰ τό Χρύσιππο, ποὺ αὐτὸς πάλι ἀγαπᾷ ἄλλην. Αὐτὲς εἶναι οἱ κυριώτερες διαφορὲς τοῦ «Στάθη» ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες κρητικὲς κωμῳδίες. Κατὰ τὰ ἄλλα ἔχει μεγάλες ὁμοιότητες μ᾽ αὐτές, εἴτε μὲ τὶς δυὸ μαζὶ εἴτε μὲ τὴν καθεμιὰ χωριστά, καὶ στὰ πρόσωπα καὶ στὶς σκηνές. Ἡ ἀντιστοιχία εἶναι μεγαλύτερη στὰ δευτερεύοντα πρόσωπα, παρμένα στερεότυπα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κωμῳδία, ὅπως εἶναι ὁ ψευτοπαλληκαρᾶς Μπράβος κι᾽ ὁ δοῦλος του ὁ Πετροῦτσος (ἀντίστοιχα : Τζαβάρλας-Μπερναμποῦτσος στὸ «Φορτουνᾶτο» καὶ Κουστουλιέρης-Κατζοῦρμπος στὸν «Κατζοῦρμπο»), ὁ σχολαστικὸς Δάσκαλος (ἔτσι καὶ στὶς ἄλλες δυό), ὁ πονηρὸς ὑπηρέτης Φόλας (ἀντίστ. Μποζίκης στὸ «Φορτ.» καὶ Μούστρουχος στὸν «Κατζ.»), οἱ προξενῆτρες Φλουροῦ κι᾽ Ἀλεξάντρα (ἀντίστ. Πετροῦ στὸ «Φορτ.» καὶ Ἀρκολιὰ κι᾽ Ἀννέζα στὸν «Κατζ.»), κι᾽ ὁ ὑπηρέτης Ἀρέτας (ἀντίστ. Κατζάρας στὸν «Κατζοῦρμπο»).

Ὁ «Στάθης» δὲν παρουσιάζει λιγώτερο ἐνδιαφέρον ἀπ᾽ ὅ,τι οἱ δυὸ ἄλλες κρητικὲς κωμῳδίες. Παρ᾽ ὅλη τὴν ἀθυροστομία καὶ τὴν τραχύτητα ποὺ συναντοῦμε στὶς ἐκφράσεις του—γνώρισμα κοινὸ τῶν κωμῳδιῶν τῆς ἐποχῆς του—δὲν τοῦ λείπουν οὔτε ἡ ἐξυπνάδα κ᾽ ἡ εὐστροφία τοῦ διαλόγου, οὔτε κάποια ποιητικὴ πνοή, ποὺ ἀναδίδεται ἀπὸ ἀρκετοὺς ἐκφραστικοὺς καὶ καλοδουλεμένους στίχους του. Ὁ ἄγνωστος ποιητής του, ποὺ ὁ Σάθας τὸν ταυτίζει μὲ τὸ Φόλα, τὸν ἀστεῖο ὑπηρέτη τῆς κωμῳδίας[28], φαίνεται πὼς εἶχε κάποια μόρφωση

---

[28]) Κ. Ν. Σ ά θ α, ὅ.π. σ. κ′ κ.ἑξ. Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς εἶναι συζητήσιμος (πρβλ. καὶ M. V a l s a , Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle, 1931 σ. 18), δὲ θὰ τὸν ἐξετάσωμε ὅμως ἐδῶ. Πάντως, κι᾽ ἂν δεχτοῦμε πὼς ἔγραψε τὴν κωμῳδία τὸ πρόσωπο ποὺ ὑποδυόταν τὸ ρόλο τοῦ Φόλα, δὲ φαίνεται πιθανὸ πὼς αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ πραγματικό του ὄνομα.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

κ᾽ ἤξερε ὄχι μονάχα ἰταλικὰ καὶ λατινικά, ποὺ τὰ μεταχειρίζεται γιὰ νὰ διανθίσῃ τὴν ὁμιλία τοῦ σχολαστικοῦ Δασκάλου [29], μὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά [30]. Δυστυχῶς τίποτε ἄλλο δὲ μποροῦμε νὰ ξέρωμε γι᾽ αὐτόν, παρὰ μόνο πὼς ἔζησε κ᾽ ἔγραψε τὸ ἔργο του στὸ Μεγάλο Κάστρο (Χάντακα) τῆς Κρήτης, καθὼς φανερώνει ὄχι μονάχα ἡ γλῶσσα του, ποὺ ἔχει ἄφθονα χαραχτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος [31], μὰ κ᾽ ἡ ὑπόθεσή του, ποὺ διεξάγεται, καθὼς ἀναφέρεται ρητά, στὸ Κάστρο [32], πρᾶμα ποὺ συμβαίνει ἐπίσης καὶ μὲ τὶς ἄλλες δυὸ κρητικὲς κωμῳδίες.

Ἴσαμε σήμερα ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα περιωρίστηκε μονάχα στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ «Στάθη» καὶ τὴ διόρθωση ἀρκετῶν σφαλμάτων τῆς ἔκδοσης Σάθα [33], δὲν προχώρησε ὅμως σὲ ἄλλη οὐσιαστικώτερη μελέτη τοῦ ἔργου. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς γενικὲς καὶ σκόρπιες παρατηρήσεις [34], δὲν ἔγινε καμμιὰ εἰδικώτερη συστηματικὴ ἐξέταση τῶν

---

[29]) Βλ. πράξ. Β΄ στ. 99—184, 275—284 καὶ Γ΄ στ. 101—144, 231—352 καὶ 423—458.

[30]) Πρβλ. πράξ. Γ΄ στ. 343—350, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ὁμηρικὴ εἰκόνα γιὰ τὶς δυὸ πύλες τῶν ὀνείρων (Ὀδύσσ. τ 562 — 567), ποὺ τὴν ἔχει ἀπομιμηθῆ — καθὼς μᾶς λέει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς (στ. 344 : «*καὶ τὸν Ὅμηρο σὲ τοῦτο ἰμιτάρει*»)— κι᾽ ὁ Βιργίλιος (πρβλ. Αἰνειάδ. βιβλ. VI στ. 439—444).

[31]) Στὸ κείμενο ἀπαντοῦν κατὰ κανόνα σχεδὸν οἱ χρονικὰ αὐξημένοι ρηματικοὶ τύποι (*ἤκαμα, ἤδωκα, ἤφηκα* κλπ.). Ἀναφέρομε ἐπίσης τοὺς χαραχτηριστικοὺς τύπους τοῦ ἀνατολικοῦ ἰδιώματος *περίσσα* (Α στ. 103, Β 13, 159, 255, Γ 312, 413), *μερά*, ἡ (Λ 89, 92, Γ 14, 77, 78), *ζηλιαρά*,ἡ (Γ 379), *δικίμασε* (Β 250), *ἔδε* (Α 113, Β 98) καὶ *ἔδα* (Γ 253), *χερότερα* (Γ 403), *ἀνεγυριστικὰ* (Γ 353), *σύρνω* (Γ 18, 21, 200, 444) κλπ.

[32]) Βλ. Α στ. 248 («ἐδῶ στὸ Κάστρο») καὶ Β 70· πρβλ. καὶ Γ 76 («στὴ χώρα τὴν μητρόπολη») καὶ Α 42 («Ἐς τούτη τὴν ἄξα χώρα»). Σὲ πολλὰ μέρη ἐπίσης ἀναφέρεται ὁ δούκας τῆς Κρήτης (Γ 11 κ.ἑξ., 106, 134—136, 166, 229, 255, 418—420), ποὺ ἔδρα του εἶχε, καθὼς εἶναι γνωστό, τὸ Κάστρο. Ἀλλοῦ πάλι ἀναφέρεται τὸ λιμάνι («πόρτο» : Β 326, 333), καθὼς καὶ τὸ ἀπέναντι νησάκι τῆς Ντίας (Α 260).

[33]) Βλ. τὴ βιβλιογραφία ποὺ σημειώσαμε παραπάνω στὴ σημ. 8.

[34]) Γιὰ τὸ «Στάθη», ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διορθωτικὲς ἐργασίες ποὺ σημειώσαμε, βλ. καὶ τὰ παρακάτω δημοσιεύματα : D. H. Hesseling, Histoire de la littérature grecque moderne, traduite du neérlandais par N. Pernot, Paris 1924 σ. 28—29.—M. Valsa, Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle. Extrait de «L'Acropole», revue du monde hellénique, de juillet - septembre 1931 σ. 18—19.—Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη τόμ. 11 (1931) σ. 724 ἄρθρ. «Στάθης» ὑπὸ Ἡ. Π. Β (ουτιερίδη). — ΜΕΕ τόμ. 22 (1933) σ. 272 ἄρθρ. «Στάθης» ὑπὸ Γ. Μ. Β (αλέτα). — Ἠλία Π. Βουτιερίδη, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000—1930), Ἀθήνα 1933 σ. 224—226.—Ἀρ. Καμπάνη, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τετάρτη ἔκδοσις, Ἀθήνα χ.ἔ. [=1935] σ. 78.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

κυρίων ζητημάτων τῆς κωμῳδίας, ὅπως εἶναι ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς της, οἱ πηγές της, ἡ γλῶσσα, ἡ στιχουργία, ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία της κλπ. Τὴν ἐξέταση αὐτὴ ὅμως θὰ τὴν κάμῃ ὑποχρεωτικὰ ἐκεῖνος ποὺ θ' ἀναλάβῃ νὰ ἑτοιμάσῃ — μὲ τὴ βοήθεια πάντα καὶ τῆς ἀνέκδοτης προεργασίας τοῦ Ξανθουδίδη — τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, ποὺ τόσο μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ προσπαθήσωμε νὰ διαφωτίσωμε ἕνα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτά, τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησης τοῦ «Στάθη».

Γιὰ τὸ πότε ἀκριβῶς γράφτηκε ὁ «Στάθης», δὲν ἔχομε καμμιὰ μαρτυρία ἀπὸ πουθενά. Στὸ Νανιανὸ χειρόγραφο, ποὺ εἶναι, καθὼς εἴδαμε, τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου, δὲ σημειώνεται καμμιὰ χρονολογία σχετικὴ μὲ τὴ συγγραφή του. Κι' ὅμως ἡ χρονολόγηση τοῦ Στάθη ἔχει σημασία ὄχι μονάχα γιὰ τὸ ἴδιο τοῦτο τὸ ἔργο, μὰ καὶ γιατὶ θὰ βοηθήσῃ ἐπίσης στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση ἑνὸς ἄλλου ἔργου τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, τοῦ «Γύπαρη»: Ὁ «Στάθης» ἔχει τὸν ἴδιο τὸν πρόλογο τοῦ «Γύπαρη», περικομμένο ὅμως, πρᾶμα ποὺ δείχνει πὼς ὁ «Γύπαρης» προηγεῖται χρονολογικά, ἀποτελεῖ δηλαδὴ ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τοῦ Στάθη τὸν terminus ante quem γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ «Γύπαρη»[35]. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ἔχει διπλῆ ἀξία τὸ νὰ καθοριστῇ, ἔστω καὶ μὲ κάποια προσέγγιση, πότε γράφτηκε ὁ «Στάθης».

Πρῶτος ὁ Κ. Σάθας ὑποστήριξε πὼς ὁ «Στάθης» «ἐγράφη καὶ ἐδιδάχθη ἐν Κρήτῃ ἐπὶ τῆς μακρᾶς τῶν Ὀθωμανῶν πολιορκίας, ὡς κρίνομεν ἐκ τοῦ μετὰ τὴν πρώτην πρᾶξιν ἐμβαλλομένου ἀσχέτου πρὸς τὸ κύριον δρᾶμα ἐπεισοδίου (intermedio), τοῦ ἔχοντος ὑπόθεσιν τὴν ὑπὸ τῶν πολιορκητῶν αἰχμαλωσίαν ὡραίας χριστιανῆς καὶ τὴν ὑπὸ Κρητῶν ὁπλιτῶν ἐλευθέρωσιν αὐτῆς»[36], δηλαδὴ μεταξὺ 1648—1669. Τὴ γνώμη αὐτὴ τοῦ Σάθα δέχτηκαν κ' ἐπανάλαβαν πολλοὶ ἴσαμε σήμερα[37].

Γιὰ νὰ εἶναι ὅμως σωστὸς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα, χρειάζονται ἀπαραίτητα οἱ ἑξῆς δυὸ προϋποθέσεις: α) νὰ εἶναι πραγματικὰ γραμ-

---

[35]) Βλ. Ἐ. Κριαρᾶ, Γύπαρις σ. 139.

[36]) Κ. Ν. Σάθα, Κρητικὸν Θέατρον σ. κ'.

[37]) Στ. Ξανθουδίδης στὸ περιοδ. «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 (1921) σ. 71, M. Valsa, Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle σ. 18 (πρβλ. καὶ σ. 10), Γ. Μ. Β(αλέτας) στὴ ΜΕΕ τόμ. 22 (1933) σ. 272, Ἡ λ. Π. Βουτιερίδης, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1933 σ. 225 κ.ἀ. Πρβλ. καὶ John Mavrogordato, The Greek Drama in Crete in the seventeenth century, «Journal of Hellenic Studies» vol. XLVIII (1928) σ. 86 σημ. 29.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

μένο τὸ παραπάνω πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου κι᾽ ὄχι παρμένο ἀπ᾽ ἄλλο ἔργο καὶ β) ν᾽ ἀναφέρεται πραγματικὰ στὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Μὲ τὴν ἀναίρεση καὶ τῆς μιᾶς ἔστω ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς προϋποθέσεις ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα παύει βέβαια νὰ ἔχῃ καὶ τὴν παραμικρὴ ἀξία. Ἐπειδὴ ὅμως ἴσαμε σήμερα δὲν εἶχε ἀναιρεθῆ καμμιὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς (ἡ δεύτερη οὔτε κἂν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ ἀπὸ κανένα καὶ γιὰ τὴν πρώτη μονάχα ἀμφιβολίες ἐκφράστηκαν ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη [88] καὶ τὸν Κριαρᾶ [89], ποὺ δὲν ἔφτασαν ὅμως στὸ σημεῖο ν᾽ ἀποκλείσουν κάθε δυνατότητα ὀρθότητάς της), γι᾽ αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα διατηροῦσε ἴσαμε τώρα κάποια σχετικὴ ἀξία. Καὶ τὴν ἀξία ὅμως αὐτὴ τὴ χάνει ἐντελῶς, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θ᾽ ἀποδείξωμε, ὅπως θὰ γίνῃ ἀμέσως, πὼς ἡ δεύτερη προϋπόθεση εἶναι ὁλότελα λαθεμένη : τὸ πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» — εἴτε γράφτηκε εἴτε ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου — δὲν ἀναφέρεται, ὅπως πίστεψαν ὅλοι ἴσαμε σήμερα ἀκολουθώντας τὸ Σάθα, στὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Αὐτὸ θὰ τὸ βεβαιωθοῦμε ἀπὸ μιὰ προσεχτικώτερη ἐξέτασή του.

Στὸ ἰντερμέδιο αὐτό, ποὺ ἐπιγράφεται «ἰντερμέδιο τῆς μορέσκας» κ᾽ εἶναι συντομώτατο (ἔχει 48 στίχους), παρουσιάζεται ἕνας Τοῦρκος στρατηγός, ὁ Τζελεπῆς, ποὺ ἔχει ἁρπάξει μιὰ κοπέλα χριστιανὴ καὶ φροντίζει νὰ τὴν καλοπιάσῃ μὲ γλυκόλογα, ἐνῷ αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ τὸν κάμῃ νὰ ντραπῇ γιὰ τὴν πράξη του (στ. 1-22). Τότε ὅμως παρουσιάζονται 4 «καβαλλιέροι χριστιανοὶ γυρεύοντας τὴν κορασίδα», μονομαχοῦν μὲ τὸ Τζελεπῆ καὶ τοὺς ἄλλους 3 Τούρκους συντρόφους του, τοὺς νικοῦν, τοὺς αἰχμαλωτίζουν καὶ τοὺς παίρνουν πίσω τὴν κόρη καὶ τὰ λάφυρα (στ. 23-48). Καμμιὰ ἄλλη μνεία τόπου ἢ προσώπου δὲ γίνεται στὸ ἰντερμέδιο, οὔτε ἀναφέρεται πουθενὰ ἡ Κρήτη ἢ τὸ Κάστρο. Γιὰ πολιορκία τὸ μόνο ποὺ λέγεται εἶναι ἕνας ἀόριστος ὑπαινιγμός, ποὺ βρίσκομε στὰ λόγια τῆς κόρης, στοὺς στίχους 13-14· ἂς παραθέσωμε ὁλόκληρη τὴν ὁμιλία τῆς κόρης στὸν Τοῦρκο στρατηγό (στ. 9-16) :

Ἄδικο ἔχεις, στρατηγέ, μιὰ κόρη ὡσὰν ἐμένα,
ὁποὺ δὲν ἤκαμα κακὸ στὴ μάχη σας κανένα,

---

[88]) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς ὅ.π. Ὁ Ξανθουδίδης μολαταῦτα δέχεται τὴ χρονολόγηση τοῦ Σάθα.

[89]) Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Γύπαρις σ. 139 — 140. Ὁ Κριαρᾶς νομίζει πὼς τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» μπορεῖ καὶ νὰ τὸ πρόσθεσε ὁ ἀντιγραφέας, παίρνοντάς το ἀπ᾽ ἄλλο ἔργο, χωρὶς ὅμως καὶ ν᾽ ἀποκλείῃ πὼς μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητή.

© E.K.I.M. & Οἰκογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινοῦ - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

νὰ θές ἀπού τσῆ μάνας μου τὴ σπλαχνική τση ἀγκάλη
νὰ μ' ἐξορίσῃς τὴ πτωχὴ μὲ πίκρα μου μεγάλη.
Ὁ βασιλιᾶς σας πολεμᾷ κ' εἶσὲ λιγάκι ὥρα
παίρνει καὶ μπαίνει νικητὴς στὴν ἐδική μας [χώρα.
Δὲν εἶν' τιμὴ 'νοὺς στρατηγοῦ τὸν πόλεμο ν' ἀφήσῃ
καὶ νὰ γυρεύῃ μοναχὰς μιὰ κόρη νὰ νικήσῃ[40].

Οἱ στίχοι ὅμως αὐτοὶ ὄχι μονάχα δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς πείσουν πὼς πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου, μὰ ἀντίθετα μᾶς προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ ν' ἀποκλείσωμε τὴν ἐκδοχὴ αὐτή : Πρῶτα-πρῶτα μιλοῦν γιὰ βασιλιᾶ τῶν Τούρκων (πρβλ. καὶ τὸν παρακάτω στίχο 32), ποὺ πολεμᾷ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του γιὰ νὰ κυριέψῃ τὴν πατρίδα τῆς χριστιανῆς αἰχμάλωτης. Εἶναι ὅμως ἱστορικὰ ἐξακριβωμένο πὼς στὴν ἐκστρατεία καὶ τὸν πόλεμο τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη (1645-1669) δὲν ἔλαβε μέρος αὐτοπροσώπως οὔτε ὁ σουλτάνος Ἰμπραὴμ (1640-1648), οὔτε ὁ διάδοχός του ὁ Μεχμὲτ ὁ Δ′ (1648-1687)[41]. Ἦταν ἀδύνατο λοιπὸν ὁ ποιητὴς τοῦ ἱντερμέδιου, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο, νὰ πέσῃ σὲ μιὰ τόσο στοιχειώδη ἀνακρίβεια. Ἔπειτα ἡ κόρη λέει πὼς ἡ πατρίδα της εἶναι ἕτοιμη νὰ ὑποκύψῃ «εἶσὲ λιγάκι ὥρα». Τὰ λόγια ὅμως αὐτά, κι' ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε πὼς δὲν εἶναι ἀταίριαστα στὸ στόμα μιᾶς κόρης αἰχμάλωτης καὶ φοβισμένης, ποὺ πασκίζει ν' ἀλαφρύνῃ τὴ θέση της μὲ κάθε τρόπο (παρ' ὅλο ποὺ κι' αὐτὸ εἶναι ἀπίθανο, γιατὶ τὰ ὑπόλοιπα λόγια τῆς κόρης δείχνουν ἀντίθετα ψυχραιμία κι' ἀξιοπρέπεια), δὲ θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ τὰ γράψῃ ὁ κρητικὸς ποιητὴς τοῦ «Στάθη», ποὺ ἔμενε στὸ Κάστρο, ἂν αὐτὸ ἦταν τότε πολιορκημένο. Πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ προδικάζῃ τὴ σύντομη παράδοση τῆς πατρίδας του, τὴν ὥρα τοῦ ὑπέρτατου ἀγῶνα της, σὲ ἔργο του, ποὺ θὰ τὸ ἔβλεπαν νὰ παριστάνεται οἱ πολιορκημένοι ὑπερασπιστὲς τῆς πόλης ; Γι' αὐτοὺς ἦταν φυσικὸ νὰ γράψῃ ὄχι λόγια ἡττοπάθειας, μὰ ἀντίθετα λόγια ἐνθάρρυνσης, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαμε ὁ Φώσκολος, ὁ ποιητὴς τοῦ «Φορτουνάτου», ποὺ μ' ὅλο ποὺ ἔγραφε στὴν τελευταία κι' ἀποφασιστικὴ περίοδο τῆς πολιορκίας (1667-1669), ὅταν πιὰ φαινόταν καθαρὰ νὰ πλησιάζῃ τὸ μοι-

---

[40]) Στὰ χωρία τοῦ «Στάθη», ποὺ παραθέτομε ἀπὸ 'δῶ καὶ πέρα, δὲν ἀκολουθοῦμε πάντα τὶς γραφὲς καὶ τὴν ὀρθογραφία τῆς ἔκδοσης Σάθα.

[41]) Βλ. J. H a m m e r, Geschichte des Osmanischen Reiches ἔκδ. 2η, τόμ. III, Pesth 1835 σ. 252—635 (βιβλ. 50 — 55), ὅπου παρακολουθοῦνται μὲ ἀκρίβεια οἱ δυὸ αὐτοὶ σουλτάνοι σὲ κάθε τους μετακίνηση στὸ διάστημα τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

ραῖο τέλος, ὅμως στὸν πρόλογό του (στ. 89-118) προβλέπει, μ᾽ αἰσιοδοξία ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη ἀπὸ τὶς περιστάσεις, τὴ συντριβὴ τῶν Τούρκων καὶ τὴ γρήγορη ἀπελευθέρωση τοῦ Κάστρου καὶ στὸν ἐπίλογο εὔχεται πάλι στοὺς θεατὲς (Ε στ. 413):

χρόνους πολλοὺς καὶ λευτεριὰ στὰ σπήτια σας νὰ δῆτε

Γεννᾶται ὅμως τώρα φυσικὸ τὸ ἐρώτημα: ἀφοῦ τὸ ἰντερμέδιο δὲν ἀναφέρεται στὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου, τότε ποῦ ἀναφέρεται καὶ πῶς ἐξηγεῖται ἡ παρουσία τῶν Τούρκων σ᾽ αὐτό; Τὴν ἐξήγηση θὰ τὴ βροῦμε, ὅταν τὸ συγκρίνωμε μὲ τὰ ἰντερμέδια τῶν ἰταλικῶν καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν δραμάτων. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ χρήση τῶν ἰντερμεδίων εἶχε ἐπικρατήσει στὴν ἰταλικὴ δραματικὴ ποίηση, καὶ ἰδιαίτερα στὴν κωμῳδιογραφία, ἀπὸ πολὺ νωρίς, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα[42]. Τὰ σύντομα αὐτὰ θεατρικὰ κομμάτια, ποὺ ἦταν παρέμβλητα στὰ ἐνδιάμεσα τῶν πράξεων τῶν δραμάτων κ᾽ εἶχαν ὑπόθεση ἀνεξάρτητη ἀπ᾽ αὐτά, παρμένη συνήθως ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία, ἦταν συνδυασμένα μὲ μουσικὴ καὶ χορό, ποὺ συνήθως ἦταν ἐνόπλιος καὶ συνώδευε μονομαχίες. Οἱ θεαματικὲς αὐτὲς μονομαχίες, καθὼς μᾶς λέει ὁ εἰδικὸς μελετητὴς τῆς ἰταλικῆς κωμῳδίας, ὁ Sanesi[43], ἐκτελοῦνταν ἀπὸ πρόσωπα μεταμφιεσμένα σὲ Μαύρους (Mori) καὶ Τούρκους· γι᾽ αὐτὸ καὶ πῆραν τὸ ὄνομα moresche[44], ὅπως ἐπιγράφεται καὶ τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη». Ὥστε ἡ εἰσαγωγὴ Τούρκων στὰ ἰντερμέδια, ποὺ συνήθως μονομαχοῦν μὲ Χριστιανοὺς (moresca), ἦταν πολὺ συνηθισμένη ἀπὸ παλιὰ στὴν ἰταλικὴ δραματικὴ ποίηση. Μὰ καὶ σὲ ἰντερμέδια τῶν κρητικῶν δραμάτων, παρ᾽ ὅλο βέβαια ποὺ τὰ περισσότερα ἔχουν μυθολογικὴ ὑπόθεση (ὅπως τὰ 4 ἰντερμέδια τοῦ «Φορτουνάτου», τὰ 3 τελευταῖα τοῦ «Κατζούρμπου» καὶ τὸ 2ο τοῦ «Στάθη»)[45], συναντοῦμε Τούρκους. Ἔτσι στὸ πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Κατζούρ-

---

[42]) Βλ. Ἱστορία τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας ὑπὸ Ἀ δ ό λ φ ο υ Γ ά σ π α ρ η μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ὑπὸ Ἀ γ γ έ λ ο υ Β λ ά χ ο υ τόμ. Β΄ ἐν Ἀθήναις 1903 (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ) σ. 751 — 752 καὶ πρὸ πάντων I r e n e o S a n e s i, La Commedia, τόμ. I, Milano χ.ἔ. [=1911] (στὴ σειρὰ «Storia dei Generi Letterari Italiani», Casa editrice Dottor Francesco Vallardi) σ. 144—145 (πρβλ. καὶ σ. 226—227).

[43]) I r. S a n e s i, ὅ.π. σ. 144.

[44]) Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τῆς μορέσκας ἀπὸ τοὺς Μαύρους (τῆς Ἱσπανίας) βλ. Κ. Ν. Σ ά θ α, Κρητικὸν Θέατρον σ. πθ΄ σημ. 1 καὶ Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Ἐρωφίλη σ. στ΄ σημ. 2.

[45]) Μιὰ ἰδιαίτερη ἐξέταση τῶν ἰντερμεδίων τῶν κρητικῶν δραμάτων θ᾽ ἄξιζε νὰ γίνῃ, ἀφοῦ δημοσιευτοῦν κι᾽ ὅσα ἀπ᾽ αὐτὰ εἶναι ἀνέκδοτα. Γιὰ τὴν ὥρα βλ. μονάχα ὅσα γράφει γι᾽ αὐτὰ ὁ M. V a l s a, Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle σ. 12—14.

© E.K.I.M. & Οἰκογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινοῦ - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

μπου»[46] μᾶς παρουσιάζονται, καθὼς μᾶς δείχνει κι᾽ ὁ κατάλογος τῶν προσώπων, οἱ: «*Βασιλέας Τ ο ῦ ρ κ ο ς τῶν Ἱεροσολύμων, Ἰσμὲν μάγος καὶ σύμβουλος,.... γιανίτζαροι ὑπηρέτες τοῦ βασιλέως καὶ Κλορίντα, κόρη Τ ο ύ ρ κ α πολεμάρχα*»· ἐδῶ δὲν ἔχομε μορέσκα, ἔχομε ὅμως πάλι μιὰ κόρη χριστιανή, τὴ Σωφρόνια, ποὺ καταδικάζεται νὰ καῇ, μὰ στὸ τέλος γλυτώνει. Ἐπίσης στὰ ἰντερμέδια τῆς «Ἐρωφίλης», ποὺ εἶναι παρμένα, καθὼς ἀπόδειξε ὁ Bursian, ἀπὸ τὴν «Ἐλευθερωμένη Ἱερουσαλὴμ» τοῦ Τάσου, συναντοῦμε καὶ Τούρκους καὶ μορέσκα καὶ γενικὰ μεγαλύτερες ἀκόμη ὁμοιότητες μὲ τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη»: κ᾽ ἐδῶ ἔχομε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ Τούρκους πολεμιστὲς μὲ τὸ βασιλιᾶ τους τὸ Σολιμάνο, κι᾽ ἀπὸ τὴν ἄλλη χριστιανοὺς «καβαλλιέρους» (=ἱππότες) μὲ τὸ στρατηγό τους τὸ Ρινάλδο (ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὸν τυλίξῃ μὲ τὰ μάγια καὶ τὰ θέλγητρά της ἡ ὡραία κόρη Ἀρμίντα) καὶ τὸν ἀρχηγό τους τὸ Γοφρέδο· οἱ Τοῦρκοι μονομαχοῦν μὲ τοὺς χριστιανοὺς δυὸ φορὲς (Ἰντερμ. 3ο στ. 121-126 καὶ 4ο στ. 77-78) καὶ νικοῦνται. Ὥστε μὲ τὰ παραπάνω ἰντερμέδια εἶναι σωστὸ νὰ συσχετιστῇ καὶ τὸ πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη», ποὺ ἔχει καὶ ἀρκετὲς ὁμοιότητες μ᾽ αὐτά[47], καὶ ἔτσι νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παρουσία τῶν Τούρκων σ᾽ αὐτό, ποὺ μοναδικός της προορισμὸς ἦταν νὰ προσφέρῃ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸ θεαματικὸ παιγνίδι τῆς μορέσκας. Ὅσο γιὰ τὴ χρονική του τοποθέτηση, βέβαια δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ πὼς ἀναφέρεται, καθὼς αὐτά, στὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν, γιατὶ ἐδῶ οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι οἱ πολιορκημένοι, μὰ οἱ πολιορκητές. Μπορεῖ ὅμως πολὺ καλὰ ν᾽ ἀναφέρεται σὲ μιὰν ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μὲ τοὺς Τούρκους στοὺς αἰῶνες ἐκείνους τῆς ραγδαίας καταχτητικῆς ἐξάπλωσης τῶν τελευταίων στὴν Εὐρώπη. Ἡ ἱστορία ἀναφέρει, ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα κι᾽ ὕστερα, πολυάριθμες τέτοιες συγκρούσεις καὶ πολιορκίες χριστιανικῶν πόλεων ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποὺ ἀργότερα ἔφτασαν ν᾽ ἀπειλήσουν καὶ τὴ Βιέννη ἀκόμη. Ἀπ᾽ αὐτὲς εἶχαν πάρει τὸ θέμα τους τὰ ἰντερμέδια τῶν ἰταλικῶν κωμῳδιῶν καὶ τὸ εἶχαν τυποποιήσει ἀπὸ πολὺ νωρίς. Ὥστε τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» δὲν εἶναι παρὰ ἀπομίμηση ἑνὸς ἀρκετὰ συνηθισμένου θέματος τοῦ ἰταλικοῦ θεάτρου. Δὲν εἶναι καμμιὰ ἀνάγκη ν᾽ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸν Τουρκοκρητικὸ πόλεμο, οὔτε καὶ ταιριάζει, καθὼς εἴδαμε παραπάνω. Κανένα ἄλλο, ἄλλως

---

[46]) Τὰ ἰντερμέδια τοῦ «Κατζούρμπου» εἶναι, καθὼς καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ἀνέκδοτα καὶ βρίσκονται στὸ κεφαλληνιακὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης ποὺ περιέχει τὸ ἔργο (φ. 54r—67v), ἀπ᾽ ὅπου τὰ μελετήσαμε.

[47]) Ἀναφέραμε παραπάνω τὶς κυριώτερες μονάχα. Μιὰ εἰδικώτερη ἐξέταση θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ δείξῃ τὸ πρᾶμα καλύτερα.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

τε, ἰντερμέδιο κρητικοῦ δράματος δὲν ἀναφέρεται σὲ σύγχρονα περιστατικά.

Ἔτσι λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα γιὰ τὴ χρονικὴ τοποθέτηση τοῦ «Στάθη» στὴν ἐποχὴ τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου καταντᾷ χωρὶς καμμιὰν ἀποδεικτικὴ ἀξία, ἀφοῦ ἀποδείχτηκε πὼς δὲ στηρίζεται σὲ σωστὴ βάση. Γιὰ νὰ προχωρήσωμε λοιπὸν στὴ λύση τοῦ ζητήματος τῆς χρονολογίας τοῦ «Στάθη» καὶ νὰ καθορίσωμε τὰ χρονικὰ ὅρια, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα γράφτηκε τὸ ἔργο, πρέπει νὰ ζητήσωμε καὶ νὰ βροῦμε ἄλλες ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις πιὸ σίγουρες. Τέτοιες ἐνδείξεις, ποὺ ἂν καὶ δὲν ἔχουν βέβαια τὴν κατηγορηματικὴ δύναμη ἀποδείξεων, εἶναι ὅμως, καθὼς νομίζομε, ἀρκετὰ πειστικές, πιστεύομε πὼς μπορέσαμε νὰ βροῦμε στὸ ἔργο, γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ terminus ante quem τῆς συγγραφῆς του. Ποῦ μᾶς ὁδηγοῦν οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς; Καθὼς θὰ φανῇ ἀμέσως, μᾶς κάνουν νὰ θεωρήσωμε ἀρκετὰ πιθανὴ τὴν ἐκδοχὴ πὼς ὁ «Στάθης» ἐγράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1648) [48], ἐκδο-

---

[48]) Ἡ πολιορκία τοῦ Μεγάλου Κάστρου τῆς Κρήτης ἄρχισε τὸ 1648, τρία χρόνια μετὰ τὴν ἀπόβαση τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη (1645), κ' ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τῶν Χανιῶν (Αὔγουστος 1645), τοῦ Ρεθέμνου (Νοέμβρης 1646) καὶ πολλῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Κράτησε 21 ὁλόκληρα χρόνια, μέχρι τὸν Ὀχτώβρη τοῦ 1669, ποὺ τὸ Κάστρο παραδόθηκε μὲ συνθηκολόγηση. Στὸ μακρὺ αὐτὸ διάστημα, ὁ ἀγῶνας εἶχε πολλὲς διακυμάνσεις. Ἡ μεγαλύτερή του ἔνταση σημειώθηκε στὰ δυὸ πρῶτα καὶ στὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια τῆς πολιορκίας. Φυσικὰ μεσολαβοῦσαν καὶ διαστήματα ἡσυχίας, ὁ συνεχὴς ὅμως ἀποκλεισμὸς τῆς πόλης τὸν καιρὸ ποὺ ὁλόκληρο τὸ ἄλλο νησὶ εἶχε πιὰ πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων δὲ μποροῦσε παρὰ νὰ τὴν κρατῇ σ' ἀδιάκοπο πολεμικὸ συναγερμό, Γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου καὶ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο γενικώτερα ἀξιόλογη ἑλληνικὴ πηγὴ εἶναι ὁ σύγχρονος τῶν γεγονότων Κρητικὸς στιχουργὸς Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς (βλ. τὴν ἔκδοσή του ἀπὸ τὸν Ἀ γ α θ . Ξ η ρ ο υ χ ά κ η, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645 — 1669) ἢ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση, Μαρίνου Ζάνε, ἐν Τεργέστῃ 1908 σ. 121—589). Γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ ἐξετάζομε στὴ μελέτη αὐτὴ δὲν ἐκρίναμε ἀναγκαῖο νὰ καταφύγωμε καὶ σ' ἄλλες πηγές. (Βιβλιογραφία τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου βρίσκει ὅποιος θέλει στὴ μελέτη τοῦ Γ. Α. Σ ή φ α κ α , Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» τόμ. Α' (1938) σ. 209 κ.ἑξ.). Ὁ Μπουνιαλῆς μᾶς δίδει πιστὴ καὶ παραστατικὴ περιγραφὴ τοῦ μακρόχρονου αὐτοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀδιάκοπης ἄμυνας τοῦ ξακουσμένου Κάστρου· πρβλ. π.χ. σ. 354 (ἔκδ. Ξηρουχάκη στ. 9 κ.ἑξ.), ὅπου ἡ πόλη προσωποποιούμενη λέει :

...Ὡς δέκα χρόνοι πάσινε ποὺ μ' ἔχου σφάλισμένη
κι' ὁλημερνὶς μὲ πολεμοῦ Τοῦρκοι καταραμένοι.
Μιὰ μάχη δὲν ἀκούστηκε ὡσὰν τὴν ἐδική μου
καὶ πόσες πλῆσες λουμπαρδιὲς ἐπῆρε τὸ κορμί μου!
. . . . . .

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

χὴ δηλαδὴ ἀντίθετη μὲ τὴν παραπάνω ἀναπόδειχτη, καθὼς εἴδαμε, γνώμη τοῦ Σάθα. Ἂς ἀπαριθμήσωμε μὲ τὴ σειρά τους τὶς ἐνδείξεις αὐτές.

α) Στὴ σκηνὴ 3 τῆς πράξης Α΄, ὅπου ὁ Μπράβος φανερώνει τὸ πολεμόχαρο μένος του στὸν Πετροῦτσο, ἀρχίζει μὲ τὸ παράπονο στὴ μοῖρα, ποὺ δὲν τοῦ ἐπιφύλαξε στὰ χρόνια του κανένα πόλεμο σὰν τοὺς ἐκείνους, παλιοὺς γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ δείξῃ τὴν παλληκαριά του κ᾽ ἔτσι εἶναι τώρα καταδικασμένος σὲ ἀναγκαστικὴ ἀπραξία καὶ βλέπει μὲ πόνο τ᾽ ἄρματά του νὰ κρέμωνται ἀχρησιμοποίητα (Α στ. 83 κ.ἑξ.):

Καταραμένο ριζικό! Καὶ ὀγιάντα εἰς τὸν καιρό μου
δὲν εἶν᾽ τοῦ Ξέρξε ὁ πόλεμος, γιὰ νὰ τὸν ἔχω ὀχθρό μου;
γιάντα δὲν εἶναι ἡ ταραχὴ τῆς Τρόγιας, γὴ κ᾽ ἡ μάχη
τ᾽ Ἀννίμπαλε τοῦ θαυμαστοῦ, καὶ νά ᾽μαι ἐκεῖ νὰ λάχῃ;
γιάντα δὲν εἶναι οἱ παλαιοὶ πολέμοι, ὁπού ᾽σα πλήσοι
στὸν Ἄρκτο καὶ πρὸς τὸ Βορρᾶ, σ᾽ Ἀνατολὴ κ᾽ εἰς Δύση;
νὰ λάχω μόνιος ᾽ς μιὰ μερὰ καὶ τὰ φουσσᾶτα εἰς ἄλλη,
νὰ τῶσε δίδω σκότιση καὶ ταραχὴ μεγάλη,
. . . . . .
. . . . . .
Πετροῦτσο, πῶς σοῦ φαίνουνται; θωρεῖς ὄντα στραφοῦσι
στὸ πόρτεγό μου τ᾽ ἄρματα τ᾽ ἀμμάτια μου νὰ δοῦσι
νὰ κρέμουνται κλιτώτατα καὶ παραπονεμένα,
γιατὶ δὲ μπαίνουσι συχνιὰ στὴ μάχη μετὰ μένα! κλπ.

Ἡ θετικὴ αὐτὴ ἔνδειξη πὼς δὲν εἴχαμε πόλεμο ἀκόμη στὴν Κρήτη, ὅταν ἔγραφε ὁ ποιητής, ἔχει σχεδὸν τὴ δύναμη κατηγορηματικῆς μαρτυρίας. Καὶ λέμε σχεδόν, γιατὶ θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ προβληθῇ μιὰ μονάχα ἀντίρρηση: πὼς ὁ Μπράβος ἐδῶ θέλει ἴσως νὰ πῇ ὄχι πὼς δὲν ὑπάρχει καθόλου πόλεμος, μὰ πὼς δὲν ὑπάρχει μεγάλος πόλεμος, σὰν τοὺς παλιούς, ποὺ ν᾽ ἀξίζῃ τὸν κόπο νὰ λάβῃ μέρος σ᾽ αὐτόν. Κ᾽ ἡ ἀντίρρηση ὅμως αὐτὴ δὲ βρίσκομε πὼς μπορεῖ νὰ σταθῇ. Πρῶτα-πρῶτα, γιατὶ ὁ φοβερὸς καὶ μακρόχρονος Κρητικὸς Πόλεμος ἦταν πραγματικὰ μεγάλος, ἀφοῦ συντάραξε τότε ὁλόκληρη τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν τουρκικὴ Ἀνατολὴ καὶ θεωρήθηκε τὸ σημαντικώτερο πολεμικὸ γεγονὸς τῆς ἐποχῆς του (ἦταν φυσικὸ μάλιστα νὰ φαντάζῃ ἀκόμη μεγαλύτερος σ᾽ ὅσους τὸν ἐζοῦσαν τότε). Κι᾽ ὕστερα γιατὶ, κι᾽ ἂν δεχτοῦμε — πρᾶμα ὄχι καὶ τόσο πιθανὸ — πὼς ὁ ποιητής, γιὰ

. . . . . .
κι᾽ ὁλημερνὶς μὲ πολεμοῦ κι᾽ ὁληνυκτὶς μὲ δέρνου,
μὰ [γ]οἱ ἄρχοντες τῆς Βενετιᾶς [κ᾽]ἔρχονται καὶ μὲ παίρνου... κλπ.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

νὰ δείξῃ ζωηρότερα τὴν ὑπερβολικὴ μεγαλαυχία τοῦ Μπράβου, μᾶς τὸν παριστάνει νὰ νομίζῃ τόσο τιποτένιο τὸ φοβερὸ πόλεμο, ποὺ γινόταν μπροστὰ στὰ μάτια του, ὥστε νὰ μιλᾷ γιὰ ἔλλειψη σοβαροῦ πολέμου κιὶ νὰ μὴν τὸν ἀναφέρῃ οὔτε κἂν γιὰ σύγκριση, ἔστω καὶ σὰν τιποτένιο, καὶ πάλι τὸ πρᾶμα παρουσιάζει δυσκολίες. Γιατὶ, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀκόμη, ἦταν ἀπαραίτητο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ νὰ καταλάβωμε ἕνα τέτοιο πρᾶμα ὁ ποιητής, νὰ βάλῃ καὶ στὸ στόμα τοῦ Πετρούτσου, τοῦ ὑπηρέτη τοῦ Μπράβου (ποὺ ἔχει ἀκριβῶς τὸ ρόλο νὰ περιγελᾷ τὸν ἀφέντη του γιὰ τὶς αὐταπάτες του καὶ νὰ τοῦ θυμίζῃ—καθὼς ὁ Σάντσος στὸ Δὸν Κιχώτη—τὴν ἀντίθετη πραγματικότητα) δυὸ λόγια ποὺ νὰ δείχνουν πώς, ἀντίθετα μ᾽ ὅσα λέει ὁ Μπράβος, ἔχομε καὶ τώρα πόλεμο. Ὁ Πετροῦτσος ὅμως δὲ λέει τίποτε τέτοιο, ἀκριβῶς γιατὶ φαίνεται πὼς δὲ γινόταν κανένας πόλεμος τὸν καιρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου. Ὥστε οὔτε καὶ μὲ τὴν ἀσθενικὴ αὐτὴ ἀντίρρηση δὲ μπορεῖ νὰ κλονιστῇ σοβαρὰ ἡ μαρτυρία τῶν παραπάνω στίχων τοῦ ἔργου πὼς δὲν ἦταν πόλεμος τότε ποὺ γραφόταν.

β) Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν παραπάνω θετικὴ ἔνδειξη, ἔχομε κι᾽ ἀρνητικὲς ἐνδείξεις ἀρκετὰ σοβαρές. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς στηρίζονται στὴ γενικὴ διαπίστωση πὼς πουθενὰ σ᾽ ὅλο τὸ ἔργο δὲ γίνεται μνεία, οὔτε κἂν ἔμμεσος ὑπαινιγμός, γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου ἢ τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους[49]. Κι᾽ ὅμως, ἐπειδὴ ἡ ὑπόθεση διεξάγεται, καθὼς εἴπαμε, στὸ Κάστρο κ᾽ ἔχει τοποθετηθῇ ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴ σύγχρονή του ἐποχή[50], θὰ περίμενε βέβαια κανείς, ἂν τὸ ἔργο ἦταν

---

[49]) Γιὰ τοὺς Τούρκους πολεμιστὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ πρῶτο ἐντερμέδιο ἀποδείξαμε παραπάνω (σ. 59—61) πὼς δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο. Στὸ κύριο ἔργο βρίσκομε νὰ γίνεται λόγος γιὰ Τούρκους, ἐχθροὺς ἴσως, μιὰ φορὰ μονάχα, στὴν πράξη Γ στ. 377—378, ὅπου λέει ὁ Πετροῦτσος:

Χρόν᾽ εἶναι ὁπού ἤμου στὰ νησὰ κ᾽ ἤμουνε παντρεμένος,
μὰ πλιὰ καλλιά ᾽χα νά ᾽χα ᾽σται στοὺς Τ ο ύ ρ κ ο υ ς σκλαβωμένος.

Οὔτε κ᾽ ἐδῶ ὅμως δὲ φαίνεται καθόλου νὰ γίνεται ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο, ἀφοῦ τὸ σκλάβωμα στοὺς Τούρκους ἁπαντᾷ συχνὰ ἀπὸ πολὺ παλιότερα στὰ κείμενα: Ἀναφέρομε ἐδῶ τοὺς στίχους τοῦ Στέφανου Σαχλίκη, ποὺ γράφει 150 περίπου χρόνια πρωτύτερα:

ὁποὺ λυπᾶται πολιτικήν, ὁ Θεὸς νὰ τὸν κουράσῃ,
ε ἰ ς τ ὴ ν Τ ο υ ρ κ ι ὰ ν ν ὰ ἐ ξ ο ρ ι σ τ ῇ, ε ἰ ς Τ ο ύ ρ κ ο υ ς ν ὰ π ε ρ ά σ ῃ,
οὐχὶ νὰ πά πραγματευτὴς πράγματα ν᾽ ἀγοράσῃ,
ἀμὲ στὲς μαῦρες φυλακὲς ἀπέσω νὰ γηράσῃ.

(G. W a g n e r, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874 σ. 94 στ. 425—428).

[50]) Βλ. παρακάτω τὴ σελ. 69.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

γραμμένο μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς πολιορκίας, νὰ συναντήση κἄπου ἕναν ἔστω κ' ἐλαφρὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ τόσο σημαντικὸ αὐτὸ γεγονός. Αὐτὸ ἄλλως τε συμβαίνει καὶ στὸ «Φορτουνᾶτο», ποὺ εἶναι γραμμένος, καθὼς ξέρομε, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πολιορκίας καὶ ποὺ τὴν ἀναφέρει πολλὲς φορές[51]. Καθὼς εἴπαμε δηλ. λίγο παραπάνω, (βλ. σ. 60-61) τόσο στὸν πρόλογο (στ. 89-118), ὅσο καὶ στὸν ἐπίλογο (Ε στ. 413) τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Φώσκολος προβλέπει κ' εὔχεται τὴ γρήγορη ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους πολιορκητές.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ μνεία, ποὺ βέβαια δὲ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε ἀναγκαστικὰ πὼς κι' ὁ ποιητὴς τοῦ «Στάθη» ἔπρεπε νὰ γράψη κάτι ἀνάλογο καὶ στὸ δικό του τὸν πρόλογο κ' ἐπίλογο, ἔχομε κι' ἄλλη περίπτωση, ὅπου ἡ μνεία τοῦ πολέμου φαίνεται νὰ ἦταν πιὸ ἐπιβεβλημένη, γιατὶ ἐδῶ θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴ θεατρικὴ σκοπιμότητα. Πρόκειται γιὰ τὸ ρόλο τοῦ καυκησάρη, μὰ ἄναντρου στρατιωτικοῦ, ποὺ τὸν συναντοῦμε, δανεισμένο ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κωμῳδιογραφία[52], ὄχι μονάχα στὸ «Στάθη» (Μπράβος), μὰ καὶ στὸ «Φορτουνᾶτο» (Τζαβάρλας) καὶ στὸν «Κατζοῦρμπο» (Κουστουλιέρης). Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ πολιορκημένου Κάστρου ἐπρόσφερε βέβαια μιὰ πολὺ καλὴ εὐκαιρία γιὰ νὰ τοποθετηθῇ μέσα σ' αὐτὴν ἡ δράση τοῦ πολεμόχαρου αὐτοῦ ψευτοπαλληκαρᾶ. Καὶ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ τὴν ἐπωφελήθηκε πραγματικὰ ὁ Φώσκολος, ὁ ποιητὴς τοῦ «Φορτουνάτου». Ἔτσι στὴ σκηνὴ Β 1 τοῦ «Φορτουνάτου» μᾶς παρουσιάζει τὸν καπετὰν Τζαβάρλα νὰ παινᾶται, πώς, ἂν βρισκόταν αὐτὸς στὴν Κρήτη τὸν καιρὸ τῆς ἀπόβασης τῶν Τούρκων, θὰ τοὺς ἔκανε μόνος του νὰ φύγουν πίσω μὲ τὰ καράβια τους (βλ. Β στ. 17—20), ἔλειπε ὅμως τότε πολεμώντας στὴν Ἰταλία, μὰ πάλι μόλις τὸ ἔμαθε, ἔτρεξε κ' ἦρθε στὴν Κρήτη καὶ σκόρπισε στοὺς Τούρκους μεγάλο πανικὸ (Β στ. 77-

---

[51]) Τὴ σύγκριση δὲν τὴν ἐπεκτείνομε καὶ στὸν« Κατζοῦρμπο», γιατὶ τότε θ' ἀναγκαστοῦμε νὰ θίξωμε τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής του. Ὅσο γιὰ τὶς τραγῳδίες, εἶναι χαραχτηριστικὸ πὼς ἡ μόνη ἀπὸ τὶς τρεῖς ποὺ γράφτηκε μετὰ τὸ 1648, ὁ «Ζήνων», ἔχει ἐπίσης στὸν πρόλογό της (στ. 65—80) ὑπαινιγμὸ ποὺ ἀναφέρεται σ' ἐπεισόδιο τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, τὸ θάνατο τοῦ στρατηγοῦ Κατερ. Κορνάρου (1669)· βλ. Κ. Ν. Σ ά θ α, Κρητικὸν Θέατρον σ. ιδ'.

[52]) Ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει πρόδρομο μακρυνὸ τὸν «miles gloriosus» τῆς λατινικῆς κωμῳδίας τοῦ Π λαύτου καὶ τοῦ Τερέντιου, ἡ ἰταλικὴ ὅμως κωμῳδία τοῦ 16ου αἰῶνα τὸν διαμόρφωσε τελειότερα μὲ τὴν πρόσμιξη τοῦ ἀρχαίου πρότυπου μὲ τὴν τότε σύγχρονη πραγματικότητα. Βλ. I r. S a n e s i, La Commedia, τόμ. I, Milano (1911) σ. 367. Πρβλ. καὶ Ἀ δ. Γ ά σ π α ρ η, Ἱστορία τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, μεταφρ. ὑπὸ Ἀ γ γ έ λ ο υ Β λ ά χ ο υ τόμ. Β' ἐν Ἀθήναις 1903 σ. 775—776. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς κωμῳδιογράφους, ποὺ χρησιμοποίησε τὸν τύπο αὐτό, εἶναι ὁ Jacopo Nardi στὴν κωμῳδία του «I due felici rivali», ποὺ πρωτοπαίχτηκε στὰ 1513 (βλ. I r. S a n e s i ὅ.π. σ. 199).

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

90). Ἐπίσης στὴν ἄλλη ἀνάλογη σκηνὴ Γ1 μᾶς δείχνει τὸ Τζαβάρλα νὰ λέῃ πὼς ἀποφάσισε νὰ προμηθευτῇ κάθε λογῆς ὅπλα καί, ἂν οἱ Τοῦρκοι ἐξακολουθοῦν τὴν πολιορκία, θὰ ὀχυρωθῇ σ' ἕνα ψηλὸ «μπαλουβάρδο» (=κανονοστάσιο) κι' ἀπὸ 'κεῖ θὰ ὑπερασπίσῃ μόνος του τὴ χώρα, καὶ πώς, ἂν τὸν ἄφηναν νὰ ἐπιχειρήσῃ ἔξοδο ἀπὸ τὴν πολιορκημένη πόλη, ἀσφαλῶς θὰ ἔκανε τοὺς Τούρκους νὰ τὸ βάλουν στὰ πόδια (Γ στ. 1-36).

Τί κάνει ὅμως ὁ ποιητὴς τοῦ «Στάθη» στὶς ἀντίστοιχες σκηνές; Εἴδαμε παραπάνω πὼς στὴ σκηνὴ Α3 μᾶς δείχνει τὸ Μπράβο νὰ παραπονᾶται, γιατὶ βρίσκεται σὲ ἀναγκαστικὴ ἀπραξία, ἔτσι ποὺ δὲ γίνεται κανεὶς πόλεμος στὸν καιρό του. Στὴν παρακάτω πάλι ἀνάλογη σκηνὴ Γ1 τὸν βάζει νὰ ἐξιστορῇ στὸ δοῦλο του ἕνα παλιὸ εἰρηνικό του ἀντραγάθημα, πῶς δηλαδὴ κάποτε νίκησε σὲ μονομαχία, μέσα στὸ παλάτι τοῦ δούκα τῆς Κρήτης, δέκα ἀντίπαλους μονομιᾶς (Γ στ. 6-60). Γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Κρήτης δὲν ἀναφέρει τίποτε οὔτε ἐδῶ, ὅπου θὰ ταίριαζε πολὺ καλὰ τὸ πρᾶμα. Κι' αὐτὸ γιατὶ πιθανώτατα ὁ πόλεμος δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη.

γ) Ὄχι μονάχα ὅμως δὲ γίνεται στὸ ἔργο κανένας λόγος γιὰ πόλεμο καὶ πολιορκία, μὰ καὶ ἀντίθετα σὲ μερικὰ μέρη ἀναφέρονται περιστατικὰ τέτοια, ποὺ προϋποθέτουν χρόνους εἰρηνικοὺς καὶ ποὺ δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ συμβοῦν (ἢ νὰ συμβοῦν ἀκριβῶς ἔτσι), ἂν εἴχαμε τότε πολιορκία τοῦ Κάστρου καὶ πόλεμο.

Ἔτσι π.χ. τὸ κυριώτερο πρόσωπο τοῦ ἔργου, ὁ νέος Χρύσιππος, εἶναι σταλμένος, καθὼς λέει ὁ ἴδιος στὴν ἀρχὴ (Α στ. 41-42, πρβλ. καὶ Γ στ. 221-222), ἀπὸ τὸ θετό του πατέρα τὸ Γαβρήλη, ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, γιὰ νὰ σπουδάσῃ στὸ Κάστρο («σ' τούτη τὴν ἄξα χώρα», καθὼς τ' ὀνομάζει). Αὐτὸ δὲ θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ τὸ ἔγραφε ὁ ποιητής, ἂν εἶχε ἀρχίσει ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης καὶ μάλιστα ἡ πολιορκία τοῦ Κάστρου, γιατὶ θὰ ἦταν τελείως ἀπίθανο. Πραγματικά, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ χιλιάδες Κρητικοὶ ἔφευγαν πρόσφυγες στὴ Ζάκυνθο [58] καὶ στὰ ὑπόλοιπα Ἑφτάνησα [54], γιὰ

---

[58]) Γιὰ τὸ πλῆθος τῶν Κρητικῶν, ποὺ κατάφυγαν στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὴ διάρκεια καὶ μετὰ τὴν ἄτυχη ἔκβαση τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, βλ. τὶς μελέτες τοῦ Λ. Χ. Ζώη, Κρῆτες κληρικοὶ ἐν Ζακύνθῳ («Κρητικὴ Στοὰ» τόμ. Β [1909] σ. 94—96), Κρῆτες καλλιτέχναι ἐν Ζακύνθῳ (στὸ ἴδιο περιοδικὸ τόμ. Γ' [1911] σ. 70—71), Κρῆτες ἐν Ζακύνθῳ («Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» τόμ. Α' [1938] σ. 293—301 καὶ τόμ. Β' [1939] σ. 119—133), Ναοὶ Κρητῶν ἐν Ζακύνθῳ (στὸ ἴδιο περιοδικὸ τόμ. Γ' [1940] σ. 179—186), Κρητικὰ σημειώματα (στὸ ἴδιο τόμ. Δ' [1941] σ. 107—113).

[54]) Βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κρητικῶν οἴκων Κερκύ-

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

νὰ γλυτώσουν τὸν κίνδυνο, ποιὸς πατέρας θὰ σκεφτόταν νὰ στείλῃ ἀπ᾽ ἐκεῖ τὸ παιδί του μέσα στὴ φωτιὰ τοῦ πολέμου, στὸ πολιορκημένο Κάστρο, γιὰ νὰ μάθῃ γράμματα ἐκεῖνο τὸν καιρό ;

Μὰ καὶ τὸ Γαβρήλη, τὸ θετὸ πατέρα τοῦ Χρύσιππου, τὸν βλέπομε νὰ ἔρχεται κι᾽ αὐτὸς ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὸ Κάστρο, ὄχι γιατὶ ἀνησυχεῖ καθόλου γιὰ τὴν τύχη τοῦ Χρύσιππου, μὰ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸν δῇ (Β στ. 317-334 καὶ Γ στ. 75 κ.ἑξ.). Ὁ τρόπος μάλιστα τῆς ἄφιξής του, ποὺ περιγράφεται μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες, προδίδει εἰρηνικοὺς καιρούς : Ὁ Γαβρήλης ἔχει γράψει στὸ Χρύσιππο πὼς ἔρχεται μὲ βενετσιάνικο «ξύλο» (=πλοῖο) ἑνὸς φίλου του πραματευτῆ κι᾽ ὁ Χρύσιππος τὸν περιμένει μὲ χαρὰ καὶ χωρὶς νὰ φανερώνῃ καμμιὰ ἀνησυχία γιὰ τὸ ταξίδι του (Β στ. 317-334). Ἀγναντεύει τὸ καράβι ἀπὸ μακριὰ νὰ πλησιάζῃ ἥσυχα καὶ «μὲ τ᾽ ἄρμενα γεμᾶτο» στὸ λιμάνι καὶ στέλνει τὸν ὑπηρέτη του νὰ τὸν ὑποδεχτῇ (στ. 323-334). Ἡ ἀποβίβαση γίνεται κανονικὰ καὶ μὲ ὅλες τὶς διατυπώσεις κι᾽ ὁ Γαβρήλης εἶναι γεμᾶτος χαρὰ ποὺ ἔφτασε «στὴ χώρα τὴ μητρόπολη... τὴ γλυκώτατη πατρίδα τοῦ κυροῦ» του (Γ στ. 75 κ.ἑξ.). Μποροῦσαν ὅλα αὐτὰ νὰ παριστάνωνται ἔτσι ὁμαλά, ἂν τὸ Κάστρο ἦταν πολιορκημένο; Ἀσφαλῶς ὄχι. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ πὼς παρ᾽ ὅλο ποὺ ἡ πολιορκία γινόταν ἀπὸ τὴ στεριὰ κυρίως, ἐνῷ οἱ Βενετοὶ διατηροῦσαν σοβαρὴ ὑπεροχὴ στὴ θάλασσα, ὅμως τὰ ταξίδια τότε δὲν ἦταν τόσο εὔκολα κι᾽ ἀκίνδυνα, γιατὶ οἱ συγκρούσεις τοῦ τουρκικοῦ καὶ τοῦ βενετικοῦ στόλου ἦταν συχνές[55]. Εἶναι ζήτημα ἂν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βενετικὰ πολεμικὰ καράβια, ποὺ φρόντιζαν καὶ γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς πολιορκημένης πόλης, πλησίαζαν κι᾽ ἄλλα χωρὶς συνοδεία στὸ λιμάνι τοῦ Κάστρου, γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν, καθὼς στὰ εἰρηνικὰ χρόνια, τὴν ἐμπορικὴ συγκοινωνία. Μὰ καὶ γι᾽ αὐτὰ ἀκόμη ὁ κίνδυνος δὲ θὰ ἦταν βέβαια μικρότερος, πρὸ πάντων στὴν εἴσοδο καὶ στὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὸ λιμάνι, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὸ χτυποῦσαν μὲ τὰ κανόνια συχνά[56].

ρας, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. 10 (1913) σ. 449—456.—S. Marinatos, Une émigration de Crète en Céphalonie au XVIIe siècle, «Byzantion» τόμ. 10 (1935) σ. 591—598 (μεταφράστηκε ἑλληνικὰ στὸ περιοδ. «Μύσων» τόμ. 6 (1937) σ. 3—9) κ.ἄ.

[55]) Βλ. τὴν περιγραφὴ τῶν σφοδρῶν αὐτῶν θαλασσινῶν συγκρούσεων, ποὺ μᾶς δίνει λεπτομερέστατα ὁ Μπουνιαλῆς (Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἐν Τεργέστῃ 1908 σ. 260—264, 304—305, 317—319, 323—330, 334—344, 347 κ.ἑξ. κλπ.).

[56]) Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ποὺ ἔφεραν κ᾽ ἔστησαν τὰ κανόνια μπροστὰ στὸ Κάστρο (1648), φρόντισαν νὰ χτυποῦν καὶ τὸ λιμάνι (ποὺ λεγόταν Μαντράκι), καθὼς μᾶς λέει ὁ Μπουνιαλῆς (ὅ.π. σ. 266 στ. 17—22) :

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

Πῶς μποροῦσε λοιπὸν ὁ ποιητὴς νὰ γράψῃ γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Γαβρήλη στὸ Κάστρο μὲ πλοῖο ἐμπορικὸ καὶ νὰ τὸν παραστήσῃ τόσο ὁμαλό, χωρὶς νὰ τοῦ ξεφύγῃ κανένας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν κίνδυνο τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τῆς προσέγγισης τοῦ πλοίου στὸ λιμάνι; Κ' εἶναι τάχα φυσικό, ὅταν πρόκειται νὰ ξαναϊδωθοῦν πατέρας καὶ γιός, μέσα σὲ τόσο τραγικὲς περιστάσεις, νὰ μὴ δοκιμάζουν οὔτε τὸ παραμικρὸ συναίσθημα ἀνησυχίας ὁ ἕνας γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἄλλου, παρὰ μόνο χαρὰ καὶ ξεγνοιασιά; Τέτοιες ἀπιθανότητες θὰ τὶς ἀπόφευγε ἀσφαλῶς ὁ ποιητὴς (ὅσο κι' ἂν τὸν δεχτοῦμε προσκολλημένο σὲ ἰταλικὰ πρότυπα καὶ αἰχμάλωτο τῆς θεατρικῆς συμβατικότητας), ἂν ἔγραφε ὅταν εἶχε ἀρχίσει ἡ πολιορκία. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις, ποὺ μαρτυροῦν, καθὼς πιστεύω, πὼς ὁ «Στάθης» δὲν ἐγράφτηκε τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου (1648–1669), ἀλλὰ πρωτύτερα[57]. Εἶναι ἀνάγκη ὅμως ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴν ἀμφισβητηθῇ ἀπὸ ἄλλη γενικώτερη ἄποψη ἡ ἀποδειχτική τους ἀξία, νὰ προστεθῇ καὶ κάτι ἄλλο: Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἀναφέραμε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς πιθανότητας ποὺ παρουσιάζει ἡ καθεμιά, στηρίζονται βέβαια στὴν προϋπόθεση πὼς ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου εἶναι τοποθετημένη χρονικὰ ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴ σύγχρονή του ἐποχὴ κι' ὄχι τυχὸν σὲ παλιότερη, ὁπότε βέβαια οἱ ἐνδείξεις μας δὲ θὰ εἶχαν ἀξία. Ἡ προϋπόθεση ὅμως αὐτὴ ἀληθεύει ἆρά γε ἐδῶ; Ἀδίσταχτα μποροῦμε ν' ἀπαντήσωμε πὼς ἀληθεύει. Γιατὶ ὁ «Στάθης», ὅπως εἶναι τοποθετημένος στὸν ἴδιο τὸν τόπο, ἔτσι καὶ χρονικὰ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τὸν καιρὸ τῆς συγγραφῆς του καὶ παρουσιάζει ἀνάλογη προσαρμογὴ τῶν προσώ-

---

Καὶ τά βαλαν στοὺς τόπους τους σωστὰ γιὰ νὰ θωροῦσι
τὴν χώραν μέσα, τὰ τειχιὰ ὀγιὰ νὰ τὰ χαλοῦσι,
μπάλες νὰ ρίχνουν, σαΐττιές, νὰ παίζῃ τὸ μουσκέτο
καὶ στένουσι κ' ἕνα φορτὶ πέρα στὸ Λαζαρέτο,
εἰς τὸ Μανδράκι νὰ κολλᾷ, καράβι νὰ μὴν μπαίνῃ
κ' ἡ Κρήτη τότες ἔστεκε περίσσια λυπημένη.

Ὁ κίνδυνος λοιπὸν γιὰ τὰ πλοῖα φαίνεται πὼς ἦταν πολὺ σοβαρός, ἰδίως τὸν τελευταῖο καιρὸ τῆς πολιορκίας, γιατί, καθὼς γράφει πάλι ὁ Μπουνιαλῆς (ὅ.π. σ. 529 στ. 23—24), τὰ γυναικόπαιδα, ποὺ εἶχαν μεταφερθῆ στὸ ἀπέναντι νησὶ τῆς Ντίας, ὑπόφεραν ἀπὸ πεῖνα κλπ.,

καλὰ κ' οἱ ἄνδρες τὸ συχνιὸ ἐπηαίναν καὶ τοὺς βλέπαν,
ἀμ' εἶχα φόβο περισσὸ στὸ ἔβγα κ' εἰς τὸ ἔ[μ]παν.

Τὰ διαστήματα τῆς πολεμικῆς ἀνάπαυλας καὶ τῆς ἡσυχίας φαίνεται πὼς ἦταν σπάνια· βλ. καὶ τὴν παραπάνω σημ. ἀριθ. 48.

[57]) Γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἀργότερα, δηλ. μετὰ τὸ 1669, ποὺ παραδόθηκε τὸ Κάστρο καὶ συμπληρώθηκε ἔτσι ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ γίνεται κανεὶς λόγος.

© E.K.I.M. & Οἰκογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινοῦ - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

πων καὶ τῶν περιστατικῶν του στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Κάστρου τῆς τότε ἐποχῆς. Τὸ ἴδιο ἄλλως τε συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἄλλες δυὸ κρητικὲς κωμῳδίες, ποὺ ἔχουν ὅμοια ζωηρὸ ῥεαλιστικὸ χρῶμα (ἀντίθετα μὲ τὶς τραγῳδίες, ποὺ ἡ ὑπόθεσή τους ἀναφέρεται σὲ χρόνους παλιούς). Ἀντὶ γιὰ ἄλλη ἀπόδειξη, θὰ περιοριστοῦμε νὰ παραπέμψωμε στὸ στίχο 75 τῆς πράξης Β΄, ὅπου ὁ ποιητὴς ἀναφέρει μὲ τὰ ὀνόματά τους (ἢ καλύτερα μὲ τὰ παρατσούκλια τους) δυὸ γυναῖκες, τὴν Κούμνα καὶ τὴν Τουρλουροῦ, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν μάγισσες τοῦ Κάστρου, καθὼς δείχνουν τὰ συμφραζόμενα (πρβλ. στ. 73) [58], πολὺ γνωστὲς βέβαια στοὺς σύγχρονους θεατὲς τῆς κωμῳδίας, ὥστε νὰ προκαλέσουν τὰ γέλια τους. Θὰ παραθέσωμε, τέλος, καὶ τοὺς στίχους 75–76 καὶ 79–80 τῆς πράξης Α΄, ὅπου ἡ προξενήτρα ἡ Φλουρού, διαπιστώνοντας μὲ θλίψη «τὴν εὐτηνειὰ τῷ γυναικῶ» (ποὺ ἀναγκάζονται δηλαδὴ νὰ παντρεύωνται γέρους γιὰ τὰ λεφτά τους) σ᾽ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ παλιότερα, προσθέτει

Ἀνάθεμά σε γιὰ καιρός! τάχα σὲ κόσμο ἄλλο
νὰ δοκιμάζουσι καημὸ τέτοιας λογῆς μεγάλο ;
. . . . . .
Θωρῶ το καὶ πρικαίνομαι, πλαντῶ καὶ σκῶ περίσσα,
γιατὶ θυμοῦμαι ἄλλη φορὰ κ᾽ ἔτσι ποτὲ δὲν ἦσα.

Τὸ ἔργο κοιπὸν ἀναφέρεται πραγματικὰ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ ἔτσι οἱ παραπάνω χρογολογικὲς ἐνδείξεις διατηροῦν τὴν ἀποδεικτική τους ἀξία.

Ὕστερα ἀπὸ τὸν παραπάνω καθορισμὸ τοῦ terminus ante quem τῆς συγγραφῆς τοῦ «Στάθη», ποὺ ἔγινε μὲ τὴ βοήθεια ἐσωτερικῶν μονάχα ἐνδείξεων, μένει ν᾽ ἀναζητήσωμε καὶ τὸν terminus post quem.

---

[58]) Ὁ Ξανθουδίδης φαίνεται πὼς δὲν κατάλαβε καλὰ τὸ νόημα τοῦ ἀληθινὰ δύσκολου χωρίου (Β στ. 73—76) καὶ γι᾽ αὐτὸ γράφει («Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 [1921] σ. 73): «Ἡ Τουρλουροῦ εἶναι δημώδης τῶν Ἐνετῶν παραφθορὰ τῆς παρὰ τὴν παραλίαν τῶν Χανίων νησίδος *Θοδωροῦ* (τὰ Θοδωροῦ), ἡ *Κούμνα* ὅμως μοῦ εἶναι ἄγνωστος· ἂν πρόκειται περὶ ἄλλης κρητικῆς νησίδος, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν τὴν *Κόνιδα*, εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς Ἱεραπέτρας». Ἐδῶ ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ τοπωνύμια, μὰ γιὰ παρωνύμια γυναικῶν. Τὸ *Κούμνα* νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὸ σχετίσωμε μὲ τὸ προσηγορικὸ *κούμνα* (ἡ), ποὺ σημαίνει μικρὸ πιθάρι γιὰ τὸ παστὸ χοιρινὸ καὶ ἀκούεται καὶ σήμερα στὴν Κύπρο (βλ. Ἀθαν. Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακὰ τόμ. Α΄ ἐν Ἀθήναις 1890 σ. 757) καὶ σ᾽ ἄλλα νησιά. Γυναικεῖο παρωνύμιο δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κ᾽ ἡ *Σπάθα Μπάλα* τοῦ πιὸ πάνω στίχου 73 τῆς πράξης Β΄.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

Δυστυχῶς ἐδῶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἔχομε ἢ δὲν ἔχουν πολλὴ ἀξία, γιατὶ μᾶς μεταφέρουν σὲ πολὺ προγενέστερη ἐποχή, ἢ δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιες. Ἔτσι ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ντοτόρου (Α στ. 291-296) :

συχνιὰ μὲ κάνει ὁ λογισμὸς καὶ δὲν κατέχω ποῦ 'μαι
Μ π ό ρ τ ο λ ο υ ς ἐλησμόνησα, Τζανόνους δὲ θυμοῦμαι,
παράγραφο δὲν ἔχω μπλιὸ στὸ νοῦ μου, οὐδὲ ντιγέστα,
μηδὲ ἀκορτζέρομαι τὸ πὼς φορῶ ντοτόρε βέστα.
295 *Τοῦ 'Ο ρ λ ά ν τ ο τὰ καμώματα δὲν τὰ καταδικάζω,*
γιατὶ τὴν κρίσιν του κ' ἐγὼ στὸν πόθο δοκιμάζω

βγαίνει πὼς ὁ ποιητὴς τοῦ «Στάθη» ἐγνώριζε τὸ φημισμένο τότε σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη Ἰταλὸ νομοδιδάσκαλο Bartolo da Sassoferrato (1313-1357) [59]—συσχετισμὸς ποὺ δὲ μᾶς βοηθᾷ παρὰ μονάχα στὸ νὰ διορθώσωμε τὸ Μ π ό ρ τ ο λ ο υ ς τοῦ χειρογράφου σὲ Μ π ά ρ τ ο λ ο υ ς [60]—καθὼς καὶ τὸ ἀριστούργημα τοῦ Ariosto, τὸν «Orlando Furioso», ποὺ πρωτοτυπώθηκε στὰ 1516 [61]. Ἐπίσης τὰ λόγια τοῦ Δασκάλου, ὅταν ἐξηγῇ τὴ λατινικὴ λέξη cucurri (=ἔτρεξα), ποὺ ὁ Μπράβος τὴν ἔχει παρανοήσει (Γ στ. 429-430) :

Κουκούρι ἐγλάκησα [62] θὰ πῇ καὶ βέρμπο εἶναι λατῖνο
καὶ βρίσκεις το στὸν Ἄλβαρο γὴ κ' εἰς τὸν Κ α λ ε π ῖ ν ο

μᾶς δείχνουν πὼς ὅταν γραφόταν ὁ «Στάθης» εἶχε πιὰ μεγάλη διάδοση τὸ γνωστὸ παλιὸ λατινικὸ λεξικὸ τοῦ Ἰταλοῦ Ambrogio Calepino, ποὺ ἡ πρώτη του ἔκδοση ἔγινε στὰ 1502 [63]. Μὰ οὔτε κ' οἱ δυὸ

---

[59]) Βλ. γι' αὐτὸν τὸ ἄρθρο τοῦ F. E r [c o l e] στὴν Enciclopedia Italiana τόμ. VI (1930) σ. 251—252, ὅπου κ' ἡ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Γ. Α. Π ε τ ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1944 σ. 294.

[60]) Ποιὸς εἶναι ὁ Τζανόνος (=Giannoni, ἢ Zanoni;) ποὺ ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὸ Bartolo, δὲ μπόρεσα δυστυχῶς νὰ ἐξακριβώσω.

[61]) Βλ. Α δ. Γ ά σ π α ρ η, Ἱστορία τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, μεταφρ ὑπὸ Α γ γ έ λ ο υ Β λ ά χ ο υ τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1903 σ. 535.

[62]) Τὸ χειρόγραφο ἔχει ἐ χ ά θ η σ α, ποὺ εἶναι βέβαια ἐδῶ ἀταίριαστο ἐντελῶς. Ὁ μακαρίτης φιλόλογος Σόλ. Βογιατζάκης τὸ εἶχε διορθώσει σὲ ἐ χ ύ θ η κ α (=ὥρμησα). Προτιμοῦμε ὅμως τὴ διόρθωση ἐ γ λ ά κ η σ α τοῦ Ξανθουδίδη.

[63]) Βλ. τὰ σχετικὰ ἄρθρα στὴν Enciclopedia Italiana τόμ. VIII (1930) σ. 409 τοῦ F. F o [f f a n o] καὶ στὴ MEE τόμ. 13 (1930) σ. 545. Ὅσο γιὰ τὸν Ἄλβαρο, δὲ βρήκαμε κανένα λεξικογράφο μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ὁ Βογιατζάκης (ποὺ εἶχε καταλάβει σωστὰ τὸν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Calepino) εἶχε σχετίσει καὶ τὸν Ἄλβαρο μὲ τὸ φραγκισκανὸ καλόγερο Πελάγιο Ἄλβαρο (†1352), βλ. πρόχειρα τὴ MEE τόμ. 3 [1927] σ. 428). Ἂν ὅμως ὁ Ἄλβαρος αὐτὸς ἦταν καὶ λεξικογράφος ἢ γραμματικός, δὲν τὸ ξέρομε.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

τελευταῖες αὐτὲς χρονολογίες (1502 καὶ 1516) μᾶς φέρνουν κοντὰ στὸν πιθανὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου, ποὺ δὲ μπορεῖ ν᾽ ἀπέχῃ πολὺ ἀπὸ τὸ 1600.

Χρησιμώτερη κάπως θὰ μᾶς ἦταν ἡ ἑπόμενη ἔνδειξη, ἂν ἦταν ἐντελῶς βέβαιη. Καθὼς ἀφηγεῖται ὁ Στάθης (Α στ. 251-253), πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια

γιὰ νὰ μὴ στέκω στὴν Τουρκιὰ καὶ νά ᾽ρθω εἰς τὴ δική μου
πατρίδα, ὁπού ᾽σανε ἀπὸ ᾽δῶ, γροικῶ, οἱ προπάτοροί μου,
ἐπούλησα τὸ πρᾶμα μου καὶ τὰ παιδιά μου ἐπῆρα. . . . κλπ.

κ᾽ ἦρθε κ᾽ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη. ᾽Από ποῦ ἦρθε ὅμως ὁ Στάθης ; Στὴν πράξη Α στ. 153 ὀνομάζεται Κυπριώτης. Τὸ πιθανώτερο λοιπὸν εἶναι πὼς ὁ ποιητὴς ὑπονοεῖ πὼς ἦρθε ἀπὸ τὴν Κύπρο. ᾽Αν εἶναι ἔτσι τὸ πρᾶμά, τότε, γιὰ νὰ χαραχτηρίζῃ παραπάνω Τουρκιὰ τὴν Κύπρο, σημαίνει πὼς ὁ ποιητὴς ἔγραφε μετὰ τὸ πέσιμο τοῦ νησιοῦ τούτου στὰ χέρια τῶν Τούρκων, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1571[64]. Δὲ μπορεῖ ὅμως ν᾽ ἀποκλειστῇ ἐντελῶς κ᾽ ἡ ἐκδοχὴ πὼς ὁ Στάθης ἦρθε, κατὰ τὸν ποιητή, ἀπ᾽ ἄλλο τουρκοκρατούμενο μέρος, ἐκδοχὴ ποὺ ἐνισχύεται κάπως κι᾽ ἀπ᾽ ὅσα λέει ἀλλοῦ ὁ Γαβρήλης στὸ Στάθη (Γ᾽ στ. 191-192) :

Στὴ Μπογδανιὰ ὄντας εἴμαστε καὶ τὸ Κελλί[65], θυμήσου
τὸ Νικηφόρο, τὸν καιρὸ ὁπού ᾽χες δουλευτή σου κλπ.

Τὰ λόγια αὐτὰ δείχνουν πὼς ὁ ποιητὴς μπορεῖ καὶ νὰ ἐννοοῦσε πὼς ὁ Στάθης, παρ᾽ ὅλο ποὺ ἦταν Κυπριώτης, ἔζοῦσε πρωτύτερα στὴ Μολδοβλαχία (Μπογδανιὰ) κι᾽ ἀπὸ ᾽κεῖ ἦρθε — κι᾽ ὄχι ἀπὸ τὴν Κύπρο—στὴν Κρήτη.

᾽Ετσι λοιπὸν καμμιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις[66] δὲ

---

[64]) Γιὰ τὴν κατάχτηση τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1571 βλ. τὴ βιβλιογραφία τὴ συγκεντρωμένη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Κ. Ἄ μ α ν τ ο στὰ «Ἑλληνικὰ» τόμ. 1 (1928) σ. 55 σημ. 1.

[65]) Ἔγραψα Κ ε λ λ ί, ἐνῷ τὸ χειρόγραφο, καθὼς κι᾽ ὁ Σάθας κι᾽ ὁ Ξανθουδίδης ἔχουν κ ε λ λ ί. ᾽Εδῶ δὲν πρόκειται γιὰ προσηγορικό, μὰ γιὰ κύριο ὄνομα πόλης. Τὸ Κελλὶ πραγματικὰ εἶναι πόλη τῆς Μολδοβλαχίας (Μπογδανιᾶς) στὶς ἐκβολὲς τοῦ Δούναβη κοντὰ στὸ ᾽Ισμαήλι καὶ στὸ Γαλάζι κι᾽ ἀναφέρεται συχνὰ στὶς νεώτερες πηγές. Ἡ παλιότερη μνεία του ποὺ μοῦ εἶναι γνωστὴ (μὲ τὸν τύπο Κ ε λ λ ί ο ν) εἶναι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα κι᾽ ἀπαντᾷ στὸ Λ α ό ν. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η (ἔκδ. Βόννης 1843 σ. 506, 19 καὶ 514, 16) καὶ στὸ Γ. Φ ρ ά ν τ ζ ῆ (ἔκδ. Βόννης 1838 σ. 119, 3).

[66]) ᾽Αναφέραμε τὶς πιὸ θετικὲς ποὺ μπορέσαμε νὰ βροῦμε. ᾽Εκτὸς ἀπὸ τὸ Τζανόνο, ποὺ δὲ μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε ποιὸς ἦταν (βλ. σημ. 60),

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family

μᾶς εἶναι χρήσιμη ὅσο πρέπει, γιὰ νὰ προσδιοριστῇ μὲ ἀσφάλεια ὁ terminus post quem. Γι᾽ αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμε σὲ μιὰ ἔμμεση, ἐξωτερικὴ ἔνδειξη, ποὺ καὶ χρησιμώτερη μᾶς εἶναι καὶ ἀρκετὲς πιθανότητες συγκεντρώνει: Εἴπαμε στὴν ἀρχὴ πὼς ὁ «Στάθης» εἶναι πάντως ὑστερώτερος ἀπὸ τὸ «Γύπαρη». Ὁ «Γύπαρης» πάλι, καθὼς δέχεται ὁ ἐκδότης του[67], εἶναι γραμμένος πιθανώτατα μετὰ τό 1620, ἀφοῦ τότε τυπώθηκε ἡ «Amorosa Fede» τοῦ Ἀντ. Παν-δήμου, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρότυπά του. Μποροῦμε λοιπὸν τὸ ἴδιο νὰ δεχτοῦμε — καὶ μὲ τὸν ἴδιο βέβαια βαθμὸ πιθανότητας—καὶ γιὰ τὸ «Στάθη», νὰ ὁρίσωμε δηλαδὴ καὶ γι᾽ αὐτὸν τὸ 1620 σὰν terminus post quem. Κ᾽ ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ ἱκανοποιητική, γιατὶ στενεύει σημαντικὰ τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς συγγραφῆς του.

Ὥστε τὸ τελικὸ συμπέρασμα τῆς ἔρευνάς μας γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ «Στάθη» εἶναι πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» φαίνεται νὰ ἔχῃ γραφτῇ πιθανώτατα μεταξὺ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1648. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὡδήγησε ἡ διαπίστωση πὼς τὸ ἔργο δὲ φαίνεται γραμμένο—ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Σάθας—τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Μεγάλου Κάστρου τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1648-1669), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γνωστὸ δεδομένο πὼς ὁ «Γύπαρης», ποὺ εἶναι προγενέστερος τοῦ «Στάθη», ἔχει γραφτῇ πιθανώτατα μετὰ τὸ 1620. Κ᾽ ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς εἶναι χρήσιμη ἐπίσης γιὰ νὰ τοποθετήσωμε πρὶν ἀπὸ τὸ 1648 καὶ τοῦ «Γύπαρη» τὴ συγγραφή, ἀκριβῶς ὅπως μᾶς χρησίμεψε παράλληλα ὁ πιθανὸς terminus post quem τῆς συγγραφῆς τοῦ «Γύπαρη» (1620). γιὰ νὰ δεχτοῦμε πὼς κι᾽ ὁ «Στάθης» γράφτηκε μετὰ τὸ 1620. Ἔτσι λοιπὸν καταλήγομε πὼς καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» φαίνεται νὰ γράφτηκαν μεταξὺ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1648.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

δὲν ξέρομε ἂν θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν σὰν ἐνδείξεις καὶ τὰ ἄγνωστα ὀνόματα *Γαλατέος* (Β στ. 134) καὶ *Ῥωμέης* (Γ στ. 492).

[67]) Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Γύπαρις σ. 139.

© E.K.I.M. & Οικογένεια Α. Γ. Καλοκαιρινού - © S.C.H.S. & A.G. Kalokerinos' family